

ERETNEKEK

Hit, hatalom és üldözés

Háttérgyár e-könyv

AI-val készült

ERETNEKEK

Hit, hatalom és üldözés

Az igaz hit nevében – eretnekség és üldözés kétezer éve

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Kiadói megjegyzés

Háttérgyár E-könyv. Ellenőrzött kézirat, lezárva: 2026. augusztus 10.

A kötet szövegének összeállításában, szerkesztésében és nyelvi megformálásában mesterséges intelligencia közreműködött. A felhasznált történeti források és szakirodalmi művek a kötet végén szerepelnek.

A könyv több forrás önálló magyar szintézise. Nem valamely idegen nyelvű mű fordítása, és nem követi egyetlen forrás fejezetszerkezetét sem.

Tartalom

Szerkesztői megjegyzés	6
Előszó - Ki az eretnek?	7
I. rész - Amikor megszületett az igaz hit	11
1. Sok kereszténységből egy kereszténység	12
2. Nicea - amikor a hitvallás államüggévé vált	15
3. Az üldözött egyház üldözővé válik	18
4. Priscillianus - amikor az eretnekség halálos üggévé vált	20
II. rész - Az eretnek Európa megszületése	23
5. Mi történt 1000 körül?	24
6. Az üldöző társadalom	27
7. Vissza az apostolokhoz	30
8. Bogumilok, dualizmus és a gonosz problémája	32
III. rész - A katharok világa	35
9. Kik voltak valójában a katharok?	36
10. Languedoc - a vidék, amely befogadta őket	39
11. Szavakkal a tévtan ellen	41
12. A keresztes háború keresztények ellen	43
13. Montségur - a kathar világ vége	45
IV. rész - Az inkvizíció gépezete	47
14. Az inkvizíció feltalálása	48
15. Marburgi Konrád - amikor megszűnnek a fékek	51
16. Hogyan zajlott egy inkvizíciós per?	54
17. Kínpad és máglya - mennyi igaz a legendából?	57

18. Bernard Gui – az inkvizítor, akiből filmszörny lett	60
19. Montailou – egy falu vallatófényben	63
V. rész – Akiket nem sikerült eltüntetni	66
20. A valdensek – a túlélő eretnekség	67
21. A földalatti hit	70
22. Beginák, misztikusok és veszélyes nők	72
23. Ferencesekből eretnekek	74
24. John Wyclif és Husz János – a reformáció előtti reformáció	77
25. Jeanne d’Arc – eretnekből szent	80
VI. rész – Amikor az eretnek győzött	83
26. Luther Márton – a máglya, amely elmaradt	84
27. Az üldözöttekből üldözők	86
28. Kálvin János és Szervét Mihály – máglya Genfben	89
29. Meghalni az igaz hitért	91
VII. rész – Az új inkvizíciók	93
30. A spanyol inkvizíció	94
31. Torquemada és a fekete legenda	99
32. Róma új fegyvere	104
33. A tiltott könyvek birodalma	108
34. Bruno és Galilei	112
VIII. rész – Boszorkányok, tudósok és az utolsó eretnekek	117
35. Boszorkányüldözés – az inkvizíció műve?	118
36. Hogyan született meg a boszorkány?	122

37. Amikor megszűnt égni a máglya	127
IX. rész - Az eretnység halála és továbbélése	131
38. Darwin – eretnység máglya nélkül	132
39. Akiket az egyház később rehabilitált	136
40. A 20. század eretnekei	140
41. Ki nevezi magát ma eretneknek?	144
Epilógus - A lelkiismeret joga	148
Függelék	153
Kronológia – Egy fogalom kétezer éve	154
Kislexikon	163
Mítosz és valóság – Tizenkét állítás az inkvizícióról	169
Felhasznált és ajánlott irodalom	173
Forráskezelési és szerkesztési megjegyzés	178

Szerkesztői megjegyzés

Ez a kötet több történeti monográfia, forráskiadás és a SPIEGEL Geschichte 2023/3. számának tanulmányai alapján készült önálló magyar szintézis. Nem valamelyik mű fordítása, és nem követi egyetlen forrás fejezetszerkezetét sem. A cél az volt, hogy a kereszténységen belüli eltérő tanítások, az eretnekség fogalmának kialakulása, az inkvizíció intézménye és a vallási üldözés hosszú története egyetlen, közérthető elbeszélésben jelenjen meg, a kutatás vitáit és bizonytalanságait is jelezve.

...

Előszó - Ki az eretnek?

Az eretnek nem egyszerűen az, aki téved. A történelemben az eretnek mindig viszonyfogalom volt: valakihez, valamely közösséghez, valamely elfogadott tanításhoz képest vált azzá. Egy gondolat önmagában nem égetett máglyát. Ahhoz kellett egy közösség, amely kijelölte az igaz hit határait, egy tekintély, amely kimondta, hogy az eltérés veszélyes, és végül egy hatalom, amely képes volt a döntést büntetéssé változtatni.

A kereszténység történetének első évszázadaiban még nem létezett az az egységes szervezeti és dogmatikai rend, amelyet a későbbi korok természetesnek láttak. A Jézust követő közösségek különböző nyelveken, eltérő társadalmi környezetben és más-más hagyományokkal olvasták ugyanazokat a történeteket. Vita folyt Krisztus természetéről, az üdvösségről, a törvény szerepéről, a test és a lélek viszonyáról, az egyházi tekintélyről. Az, amit később ortodoxiának neveztek, hosszú viták, zsinatok, teológiai érvelések és politikai döntések nyomán szilárdult meg.

A görög haireszisz eredetileg választást, irányzatot, iskolát jelentett. Csak fokozatosan kapott olyan jelentést, amelyben a választás már nem lehetőség, hanem veszély: az ember az igaz tanítással szemben rosszat választ. A

középkori latin Nyugatban ebből lett a haeresis, német nyelvterületen pedig a katharok nevéből származtatott „Ketzer”, amelyből a magyar eretnek fogalmával rokon történeti kategória alakult ki. A szó története maga is mutatja, hogy az eltérés elítélése nem egyszerűen vallási ösztön, hanem intézményes folyamat volt.

E könyv ezért nem a „gonosz inkvizítorok” és a „jó eretnekek” történetét akarja elmesélni. Az ilyen felosztás kényelmes, de történelmietlen. Az üldözöttek között voltak békés aszkéták, radikális prédikátorok, politikai felkelők, teológusok, misztikusok, tudósok és olyan közösségek is, amelyek maguk sem ismerték a modern vallási türelem fogalmát. Az üldözők között pedig akadt fanatikus, karrierista, bürokrata és lelkipásztor, aki valóban azt hitte, hogy a tévedő ember lelkét menti meg. A rendszer kegyetlensége nem attól lett kisebb, hogy szereplői olykor jó szándékot tulajdonítottak maguknak; megértéséhez azonban tudnunk kell, milyen világban gondolkodtak.

A középkor embere számára a hit nem magánvélemény volt. A vallási igazság a közösség rendjét, az uralkodó legitimációját, a család életét, a jogot és az üdvösség reményét egyaránt áthatotta. Ha valaki azt állította, hogy a papok szentségei hatástalanok, az eskü bűn, a földi egyház a Sátán műve, vagy az anyagi világ eleve gonosz, akkor a kortársak ezt nem pusztán teológiai különvéleménynek

érzékeltek. A kérdés az volt: ki vezeti az embereket az üdvösséghez, és ki a kárhozatba?

A történet egyik nagy fordulata az volt, amikor az üldözött kereszténység a Római Birodalomban támogatott, majd uralkodó vallássá vált. Ettől kezdve az egyházi vita összekapcsolódhatott az állami kényszerrel. A másik nagy fordulat a 11-13. században következett be, amikor Nyugat-Európában megerősödtek a központi intézmények, fejlődött az írásbeliség és a jog, az egyház pedig egyre pontosabban határozta meg, mi számít elfogadható tanításnak. Ekkor született meg a pápai inkvizíció is: eredetileg vizsgálati eljárás, amely a korábbi istenítéleteknél racionálisabb bizonyítási rendet ígért, ugyanakkor az eltérő hit módszeres felkutatásának eszközévé vált.

Az inkvizícióról alkotott modern képhez később sok minden hozzáadódott: a spanyol monarchia külön intézménye, a reformáció propagandaháborúja, a felvilágosodás egyházkritikája, romantikus regények, festmények, majd a film. A máglya és a kínpad valóságos volt, de nem minden eljárás végződött kínzással és halállal. A középkori pápai, a spanyol és a római inkvizíció sem volt ugyanaz. A boszorkányüldözés pedig részben érintkezett velük, de nem egyszerűen „az inkvizíció” műve volt. A pontosabb történet nem felmentés: éppen ellenkezőleg,

jobban megmutatja, miként lesz az adminisztrációból kényszer, a jogból fegyver és a lelki gondozás nyelvéből fegyelmezés.

A kötet fő kérdése ezért végig ugyanaz marad: ki mondhatja meg, mit kell hinni, és meddig terjedhet az igazság nevében gyakorolt hatalom? A válasz kétezer év alatt sokszor változott. A kérdés azonban nem tűnt el.

...

I. rész

Amikor megszületett az igaz hit

1. Sok kereszténységből egy kereszténység

A kereszténység kezdeteinek történetét utólag könnyű egyenes vonalként látni: Jézus, az apostolok, az egyház, majd a zsinatok. A valóság jóval kuszább volt. Az első századokban a Krisztusban hívő közösségek között nagy különbségek léteztek abban, miként értették Jézus személyét, a zsidó törvényhez való viszonyt, a feltámadást, a világ teremtését vagy az üdvösség feltételeit. A helyi közösségek tekintélye gyakran a saját püspökökhöz és hagyományaikhoz kötődött, nem egy minden részletében kiépült központi hierarchiához.

Az „eretnekség” fogalma mégis nagyon korán megjelent. Pál leveleiben és az Újszövetség más irataiban már érzékelhető a törekvés arra, hogy a közösség különbséget tegyen elfogadható és romboló tanítás között. Ugyanakkor a határ még nem volt minden kérdésben rögzített. Teológiai vita és eretnekség között csak akkor húzódott éles vonal, amikor bizonyos állításokat a közösség önazonosságát veszélyeztetőnek tekintettek.

A kereszténység különösen érzékennyé vált azokra a tanokra, amelyek Krisztus természetét vagy Isten egységét érintették. Ha Krisztus nem valóban Isten, akkor miként válthatja meg az embert? Ha viszont nem valóban ember,

akkor mit jelent megtestesülése és szenvedése? E kérdések ma elvont dogmatikának tűnhetnek, a 3-5. században azonban a keresztény hit egész szerkezetét érintették. A vitákban kialakult fogalmak határozták meg, hogyan beszélhetett az egyház Istenről és az ember megváltásáról.

A másik nagy kihívást a dualista és gnosztikus irányzatok jelentették. Ezek közül több a látható világot alacsonyabb rendű vagy egyenesen rossz valóságnak tartotta, és a megváltást a lélek kiszabadulásaként értelmezte. A manicheizmus különösen erős versenytárs volt. Mani 3. századi tanítása keresztény, iráni és más vallási elemeket kapcsolt össze, s a fény és sötétség kozmikus küzdelmében magyarázta a világ rosszaságát. A manicheus közösségek Ázsiától Észak-Afrikáig elterjedtek, és évszázadokon át fennmaradtak. A későbbi keresztény eretnekvitákban a „manicheus” szó sokszor már nem pontos leírást, hanem súlyos vádat jelentett.

A kialakuló egyház számára a tanítás egysége nem pusztán elméleti luxus volt. A keresztény közösségek közös szent szövegeket, közös liturgiát és egymással kapcsolatban álló püspöki hálózatot építettek ki. Minél erősebb lett ez a szervezet, annál fontosabbá vált annak meghatározása, hol húzódik a közösség határa. Az ortodoxia és az eretnekség ezért egymást feltételező

fogalmak. Az egyik csak akkor lesz látható, amikor a másikat megnevezik.

A későbbi századok üldözéseit azonban hiba volna mechanikusan visszavetíteni az első keresztény vitákra. Az egyház eleinte nem rendelkezett állami kényszerrel. A legfőbb büntetés a közösségből való kizárás, a kiközösítés volt. Az eretnek lehetett veszélyesnek tartott tanító, de az egyháznak még nem volt saját börtöne, katonai ereje vagy világi hóhéra. A helyzet akkor változott meg alapvetően, amikor a kereszténység és a császári hatalom egymásra talált.

2. Nicea - amikor a hitvallás államüggé vált

A 4. század elején Konstantin császár nem teológiai tankönyvet akart írni, hanem birodalmat kormányozni. A keresztények közötti heves viták azonban politikai problémává is váltak számára. A különösen éles konfliktust Arius alexandriai presbiter tanítása okozta. Arius Krisztus és az Atya viszonyát úgy értelmezte, hogy a Fiú nem azonos örökkévaló módon az Atyával: különleges, minden teremtménynél magasabb rendű, de mégis az Atyától kapja létét. Ellenfelei szerint ez veszélyeztette Krisztus valódi istenségét.

Konstantin 325-ben Niceába hívta a püspököket. A zsinat nem azért fontos, mert egyetlen ülésen „feltalálta” volna az ortodoxiát, hanem mert példát adott arra, miként lehet egy hitvitát birodalmi méretű, minden keresztényre érvényes döntéssel lezárni. A niceai hitvallás Krisztust az Atyával egylényegűnek mondta. Arius tanítását elítélték.

A döntés azonban nem zárta le az arianizmus történetét. A következő évtizedekben császárok, püspökök és udvari csoportok más-más irányzatot támogattak; száműzetések és rehabilitációk váltották egymást. A germán népek között később is jelentős ariánus kereszténység létezett. A niceai példa mégis maradandó lett: az egyetemes zsinat és

a császári hatalom együtt képes lehetett meghatározni a hit nyilvánosan kötelező kereteit.

Konstantin korában a kereszténység még nem lett azonnal kizárólagos államvallás. A 313-as milánói megállapodás vallási türelmet biztosított, és a pogány kultuszok tovább éltek. Ám a császár egyre inkább a keresztény egyház egységében látta a birodalmi rend egyik támaszát. A vallási béke ezért nem egyszerűen lelki, hanem politikai cél lett. Ha a hitbeli szakadás zavargást, püspöki versengést és társadalmi konfliktust okozott, az uralkodó úgy érezhette, joga van beavatkozni.

A 380-as Cunctos populos ediktum I. Theodosius uralkodása alatt új szintre emelte ezt a kapcsolatot: a niceai kereszténység birodalmi normává vált. A hatalom immár nem csupán pártfogolta a keresztényeket, hanem különbséget tett helyes és helytelen kereszténység között. Ettől kezdve az eretnekségnek jogi következményei is lehettek: templomok elvesztése, hivatalviselési korlátozások, száműzetés, vagyonhátrány.

A folyamat nem volt egyirányú és nem mindenütt azonos intenzitású. Sok püspök ódzkodott attól, hogy világi erőszak döntse el a teológiai vitákat. Mégis létrejött az a veszélyes kapcsolat, amely a későbbi századokban újra és újra működésbe lépett: az egyházi norma meghatározza az eltérést, a világi hatalom pedig büntetőjogi eszközt ad

hozzá.

Az ortodoxia ettől nem pusztán „hatalmi találmány” lett. A zsinati döntések mögött valódi, mély teológiai viták álltak. A történésznek azonban azt is látnia kell, hogy a tanítások közötti küzdelemben az érvek mellett intézmények, kapcsolatok, politikai érdekek és uralkodói döntések is szerepet kaptak. A hitvallás története ettől kezdve részben a hatalom története is.

3. Az üldözött egyház üldözővé válik

A keresztény emlékezet sokáig a mártírok emlékezte volt. A római hatóságok által kivégzett hívők története azt bizonyította, hogy az igaz hitért akár a halált is vállalni kell. A 4. század végére mégis létrejött az a helyzet, amelyben keresztény uralkodók keresztény eltérőket büntettek. A váltás nem egyik napról a másikra történt, és sok kortárs számára is erkölcsi problémát jelentett.

Hippói Szent Ágoston pályája jól mutatja az ambivalenciát. Fiatalon közel egy évtizedig a manicheusok hallgatói közé tartozott, később azonban katolikus püspökként heves ellenfelükké vált. A donatisták és más észak-afrikai keresztény csoportok elleni vitában fokozatosan elfogadta az állami kényszer alkalmazását is. Érvelésében a kényszer akkor lehet igazolható, ha a tévedőt visszavezeti az igazsághoz. Ez a gondolat később rendkívül hosszú életű lett: a büntetés nem bosszúként, hanem lelki gyógyszerként jelenhetett meg.

A keresztény teológusok között ugyanakkor voltak, akik élesen tiltakoztak a halálbüntetés ellen. Tours-i Szent Márton például Priscillianus ügyében azért lépett fel, mert elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy vallási vita miatt világi bíróság halálos ítéletet hozzon. Az ilyen tiltakozások

fontosak: cáfolják azt a képet, mintha a kor keresztényei számára magától értetődő lett volna az eretnek megölése.

Az állami kényszer terjedésének egyik magyarázata az antik jogi környezetben rejlik. A Római Birodalom nem modern vallási pluralista állam volt. A közrend megsértését, a felségárulást, a tiltott mágiát vagy bizonyos vallási cselekményeket súlyosan büntethette. Amikor az eretnekséget a közösség és az isteni rend elleni támadásként kezdték értelmezni, könnyű volt párhuzamot vonni a földi uralkodó elleni hűtlenséggel.

Ezzel együtt a Nyugatrómai Birodalom bukása után a nyugati kereszténységben hosszú ideig ritkán alkalmaztak halálos büntetést vallási eltérés miatt. A korai középkor forrásai elszórt eretnekekről, ariánus királyságokról, különös prédikátorokról tudósítanak, de még nem létezett folyamatos, központilag irányított üldözőapparátus. A későbbi inkvizíciót ezért nem lehet megszakítás nélkül levezetni Theodosiustól.

A maradandó örökség inkább elvi volt. Megszületett a gondolat, hogy a vallási egység a politikai közösség rendjének része, és hogy az uralkodó felelőssége nem ér véget a testnél: alattvalói lelki biztonságát is védheti. Amikor a 11-13. századi Európában ismét nagy tömegű vallási mozgalmak jelentek meg, ez az örökség már rendelkezésre állt.

4. Priscillianus - amikor az eretnekség halálos üggyé vált

385/386 körül Trierben egy különös per végén kard sújtott le Priscillianusra és több társára. A történeti emlékezet gyakran őt nevezi az első olyan keresztény eretnekek egyikének, akit egyházi eredetű vádakból kinövő világi eljárásban kivégeztek. A pontos év a szakirodalomban vitatott. A történet azért fontos, mert szinte minden elemét előre jelzi annak, ami később újra és újra megjelenik: aszkézis és tekintélykonfliktus, nemi szerepek, manicheizmusvád, politikai érdek, vagyon és a vallási kategória kriminalizálása.

Priscillianus Hispaniában, valószínűleg tehetős és művelt környezetből indult. Tanításaiban a szigorú önfegyelem, a böjt, a szexuális megtartóztatás és a Szentírás intenzív tanulmányozása kapott hangsúlyt. Követői között férfiak és nők, laikusok és klerikusok egyaránt voltak. A mozgalom egyik botrányosnak tartott sajátossága éppen az volt, hogy nők is részt vettek a vallási tanulásban és az aszketikus közösségekben. Virginia Burrus kutatása arra hívja fel a figyelmet, hogy a „Priscillianus eretnekké válása” nem pusztán tanainak listájából érthető meg: a nem, a társadalmi tekintély és a

püspöki rivalizálás is formálta a róla kialakított képet.

A 380-as zaragozai zsinat olyan gyakorlatokat ítelt el, amelyek könnyen Priscillianus köréhez kapcsolhatók: magánházakban tartott összejöveteleket, férfiak és nők közös bibliaolvasását, túlzott böjtöt, a hivatalos egyházi rendet megkerülő vallási életet. A konfliktus azonban nem zárta ki Priscillianust a hierarchiából: nem sokkal később püspökké szentelték. Ez önmagában mutatja, mennyire vitatott volt a státusa.

Ellenfelei a „manicheus” címkét kezdték alkalmazni rá. A késő antik világban ez nem semleges leírás volt. A manicheizmust veszélyes, tiltott vallásnak tekintették, és a vádhoz könnyen társult a titkos szertartások, szexuális erkölcstelenség vagy mágia gyanúja. Burrus elemzése szerint a vád és az ellenvád retorikája fokozatosan alakította azt a „furcsa embert”, akit végül nem egyszerűen fegyelmezetlen püspökként, hanem a közösség rendjét fenyegető idegenként lehetett kezelni.

Priscillianus először sikeresen védekezett. Kapcsolatokat mozgósított, Rómába utazott, és politikai eszközökkel is próbálta visszaszerezni helyzetét. A császári politika azonban gyorsan változott. Magnus Maximus trónbitorlóként hatalomra került Galliában, és szüksége volt támogatásra, pénzre, valamint az egyházi vezetők jóindulatára. A Priscillianus elleni eljárás ekkor világi

büntetőperré alakult. A vádak között megjelent a mágia, amely már halálbüntetést és vagyonelkobzást is lehetővé tett.

Tours-i Szent Márton tiltakozott. Azt vallotta, hogy ha Priscillianus egyházi vétket követett el, az egyházi fegyelmet kell alkalmazni, nem a hóhért. A császár átmenetileg engedett, majd Márton távozása után a per folytatódott. Priscillianust és társait kivégezték.

A tett sok püspököt megrázott. Nem az történt, hogy ettől kezdve minden eretneket megöltek volna. Éppen ellenkezőleg: évszázadokon át ritka maradt a halálbüntetés. De egy precedens megszületett. A teológiai eltérés, ha hozzákapcsolható volt a közrend, a mágia vagy a politikai hűtlenség vádjához, átkerülhetett az állami büntetőjog világába.

Priscillianus története más miatt is figyelmeztető. Nem tudjuk egyszerűen leválasztani a „valódi tanítást” az ellene felépített képről. A források nagy része ellenfelektől származik, és maga az eretnekcímke is része a konfliktusnak. A történésznek ezért nemcsak azt kell kérdeznie: miben hitt Priscillianus? Hanem azt is: kiknek és miért lett érdekük, hogy Priscillianus „manicheus”, „varázsló” és végül kivégezhető ellenség legyen?

II. rész

Az eretnek Európa megszületése

5. Mi történt 1000 körül?

A nyugati kereszténységben a 6. és 10. század között nem tűntek el teljesen a vallási különvélemények, de a források kevés nagy eretnekmozgalomról tudósítanak. A 11. század elején viszont több helyen egyszerre jelennek meg olyan csoportok és prédikátorok, akiket a kortárs egyházi szerzők eretneknek neveztek. Orléans-ban 1022-ben klerikusokat ítélték el és égettek meg; másutt laikus prédikátorok, aszkéták vagy különös látomásokkal fellépő emberek kerültek a püspökök látókörébe.

A kérdés azóta is vita tárgya: valóban hirtelen „több eretnek” lett, vagy egyszerűen az egyház és a világi hatalom lett képesebb arra, hogy az eltéréseket felismerje, megnevezzék és dokumentálja? Malcolm Lambert hangsúlyozza a vallási megújulás szerepét: az egyházi reformmozgalmak éppen azzal emelték magasra a keresztény élet mércéjét, hogy számos laikust is arra ösztönöztek, saját életét az evangéliumhoz mérje. R. I. Moore viszont a megfigyelő és osztályozó intézmények megerősödését helyezi előtérbe.

A kor maga is változott. Nőtt a népesség, terjeszkedtek a városok, fejlődött a kereskedelem, új kolostori és egyházi reformok indultak. Az írásbeliség terjedése és a kánonjog fejlődése lehetővé tette, hogy az egyházi vezetés korábban

elszigetelt helyi ügyeket összehasonlítsa. A központi pápaság fokozatosan megerősödött, és egyre határozottabban igyekezett egységes szabályokat érvényesíteni.

Az 1000 körüli eretnektörténetek ugyanakkor óvatosságra intenek. Rodulfus Glaber krónikás például démoni háttérrel magyarázott különféle eltéréseket. A champagne-i Leutardus esetében egy bizarr látomásról – a testébe behatoló méhekről – beszélt, amely után a paraszt szembefordult a tizeddel és a kereszt tiszteletével. A modern történész számára nem az a kérdés, valóban történtek-e ilyen természetfeletti események, hanem hogy a krónikás milyen nyelven tudta elképzelni a rend felbomlását. A „démoni eretnek” története egyszerre magyarázott és megbélyegzett.

Az orléans-i eset különösen fontos. A vádlottak művelt klerikusok voltak, akiknek kapcsolatai az udvari elitig értek. A vallási konfliktus politikai rivalizálással is összefonódhatott. A kivégzés súlyos precedenst jelentett, de még nem egy intézményes üldözőrendszer működését mutatja. Inkább azt, hogy a 11. századi Nyugat már képes volt az eltérő vallási gyakorlatot a közösség elleni fenyegetésként megfogalmazni.

A következő két évszázadban ez a kép radikálisan átalakult. A középkori Európa nem azért lett „eretnek”,

mert hirtelen mindenki fellázadt az egyház ellen. Éppen ellenkezőleg: a vallási élet intenzívebb lett. Az emberek többet vártak a papságtól, tisztább egyházat, hitelesebb prédikációt, apostolibb életet követeltek. A reform iránti vágy és az eretnekség története ezért ugyanannak a vallási felporzsdülésnek két oldala.

6. Az üldöző társadalom

R. I. Moore nagy hatású tézise szerint a 11–13. századi Nyugat-Európában nem csupán egyes üldözések szaporodtak meg, hanem létrejött egy olyan társadalmi szerkezet, amely tartósan képes volt bizonyos csoportokat veszélyesként osztályozni, elkülöníteni és üldözni. Eretnekek, zsidók, leprások és más, „tisztátalannak” vagy rendbontónak tekintett csoportok történetében Moore közös mintázatokat látott.

A tézis ereje abban rejlik, hogy a figyelmet az üldözöttekről az üldözés mechanizmusára fordította. A klasszikus kérdés így szólt: mit tettek az eretnekek, hogy üldözni kellett őket? Moore kérdése más: milyen változások tették képessé és hajlamossá a társadalmat arra, hogy emberek csoportjait ilyen kategóriákba rendezze?

A 12. századi Európában erősödött a királyi és egyházi adminisztráció. A hivatalnokok, jogászok, klerikusok egyre több szabályt írtak le, egyre pontosabban különítették el a jogszerűt a jogtalantól, a tisztát a tisztátalantól, a jogosultsággal rendelkező személyt a kizárttól. Az írásbeliség nemcsak tudást őrzött, hanem kategóriákat is rögzített. Ha egy csoport bekerült az „eretnek” kategóriába, az elnevezés messze túlélhette az adott helyi

konfliktust.

Moore különösen fontosnak tartotta a „tisztaság” és a „veszély” összefüggését. A közösség megerősítheti saját identitását azzal, hogy meghatározza, ki nem tartozik bele. A kívülálló vagy eltérő ember ilyenkor nem egyszerűen más, hanem a közösség testét fenyegető szennyezésként jelenhet meg. A vallási retorika ezt könnyen a betegség, a fertőzés vagy a ragadozó állat képeivel fejezte ki. A pápai iratokban az eretnekek olykor a szőlőt pusztító rókák, a nyájat támadó farkasok.

A tézis azonban nem jelenti azt, hogy az eretnekség pusztán „kitalált” volna. Moore maga is hangsúlyozta második kiadásának előszavában, hogy kérdést tett fel, nem végleges magyarázatot adott. Valódi vallási csoportok léteztek, saját tanításokkal és közösségi hálózatokkal. A kérdés az, hogy veszélyességüket mennyiben teremtette meg az a rendszer, amely megfigyelte és üldözte őket.

A későbbi kutatás sok ponton vitatta vagy árnyalta Moore elképzelését. A zsidóüldözés, a leprások elkülönítése és az eretnekek elleni fellépés nem mindig ugyanazon okból történt. Mégis termékeny maradt a gondolat, hogy a 12-13. században a Nyugat új, professzionális módszereket dolgozott ki a deviancia kezelésére. Az inkvizíció ebből a szempontból nem elszigetelt egyháztörténeti különlegesség, hanem a

középkori állam- és jogfejlődés része is.

A paradoxon itt válik igazán erőssé. Ugyanaz a korszak, amely egyetemeket, kifinomult jogot, bonyolult adminisztrációt és racionális bizonyítási eljárásokat hozott létre, hatékonyabbá tette az üldözést is. A modernitás csírái és a kényszer intézményei nem mindig egymás ellentétei. Néha ugyanabból a szervezési képességből nőnek ki.

7. Vissza az apostolokhoz

A 11-12. századi vallási megújulás egyik legerősebb jelszava nem új tanítás volt, hanem visszatérés: vissza Krisztushoz, az apostolokhoz, a szegénységhez, a tiszta prédikációhoz. A kor reformerei nem feltétlenül akartak kilépni az egyházból. Többségük éppen ellenkezőleg, komolyabban akarta venni azt, amit az egyház hirdetett.

A gregorián reform a papság fegyelmének megszilárdítását, a simónia elleni küzdelmet és az egyház világi befolyástól való felszabadítását célozta. A reformmozgalom azonban akaratlanul is magas elvárásokat támasztott. Ha a papnak tisztának, szegénynek és példamutatónak kell lennie, mi történik, ha a hívek kapzsi vagy erkölcstelen papot látnak? Ha az evangélium az apostolok egyszerű életét dicséri, miért élnek püspökök fejedelmi udvarokban?

Malcolm Lambert szerint az ortodox reform és az eretnekség között éppen ez a kapcsolat az egyik kulcs. A reform felébresztette a laikusok vallási felelősségérzetét. A hívő többé nem feltétlenül elégedett meg azzal, hogy a papságra bízza lelki életét. A Biblia történetei, a prédikációk és a szentek példái személyes utánzásra ösztönöztek.

A vándorprédikátor alakja ezért lett a korszak jelképe. Mezítláb vagy egyszerű ruhában járó férfiak – olykor nők is – városról városra hirdették a megtérést. Egyes mozgalmakat az egyház be tudott fogadni. Assisi Szent Ferenc és követői szegénységeszménye radikális volt, de pápai jóváhagyást kapott. Szent Domonkos prédikátorai ugyancsak az apostoli egyszerűség nyelvén léptek fel, ám az egyházi hierarchián belül maradtak.

Más mozgalmaknál a konfliktus az engedelmességen tört ki. A valdensek története ezt különösen jól mutatja. Kezdetben nem egy idegen teológiát akartak létrehozni, hanem prédikálni és az evangélium szerint élni. Amikor az egyházi hatóság megtiltotta a laikus prédikációt, választaniuk kellett: feladják küldetésüket vagy engedetlenek lesznek. Az eretnekséghez vezető út gyakran nem egyetlen dogmatikai „nagy bűnnel” kezdődött, hanem azzal, hogy ki jogosult beszélni Isten nevében.

Ez a korszak ezért tele van határhelyzetekkel. Ugyanaz az apostoli szegénység lehetett szentség és eretnekség. Ugyanaz a Biblia lehetett az egyházi tanítás alapja és a hierarchia bíralatának fegyvere. A középkori egyház nem egyszerűen minden új kezdeményezést nyomott el; sokat integrált. De éppen az integráció sikere mutatja, miért váltak különösen veszélyessé azok, akik nem fogadták el a hierarchia feltételeit.

8. Bogumilok, dualizmus és a gonosz problémája

A középkori eretnekségek történetében a dualizmus különleges helyet foglal el. Egyszerű és megrendítő kérdésből indul: ha Isten jó és mindenható, miért ilyen kegyetlen és romlott a világ? A keresztény ortodoxia a teremtett világ alapvető jóságát vallotta, a rosszat pedig nem önálló isteni elvként, hanem a jó hiányaként és a teremtményi szabadság következményeként értelmezte. A dualista rendszerek ennél radikálisabb választ kínáltak: a látható, anyagi világ maga is egy rossz vagy alacsonyabb hatalom műve.

A késő antik manicheizmus után a Bizánci Birodalom keleti térségeiben paulikiánus, majd a Balkánon bogumil közösségek jelentek meg. A 10. század körül Bulgáriában kibontakozó bogumilizmus a hagyományos egyházi intézmények, a szentségek és az anyagi kultusz több elemét elutasította. Tanításait részben dualista világmagyarázat jellemezte.

A régebbi történetírás gyakran egyenes leszármazási láncot rajzolt: manicheusokból paulikiánusok, belőlük bogumilok, majd a Balkánról érkező misszionáriusokból nyugati katharok lettek. A modern kutatás óvatosabb. Kapcsolatok és eszmei hasonlóságok kétségtelenül

léteztek, de a közvetlen szervezeti folytonosságot nehéz bizonyítani. Malcolm Barber is figyelmeztet arra, hogy a katharokról fennmaradt források többsége ellenfeleik tollából származik, akik számára a „manicheus” történeti címke kész magyarázatot kínált.

Az „eredet” kérdésénél talán fontosabb, hogy miért lehetett vonzó a dualista gondolat. A 12. századi hívő számára a világ tele volt háborúval, betegséggel, korai halállal és társadalmi igazságtalansággal. Egy olyan tanítás, amely azt mondta, hogy az anyagi világ nem a jó Isten végső műve, erős magyarázó erővel rendelkezhetett. A szigorú aszkézis pedig erkölcsi hitelességet adott azoknak, akik e tanítást hirdették.

A katharoknál a test és lélek ellentéte később nem csupán metafizika lett, hanem életforma. A „jó emberek” tartózkodtak a hústól, a szexuális élettől és bizonyos anyagi kötődésektől. Aki ezt a fegyelmet következetesen élte, a korruptnak látott világi és egyházi elit erős ellenképévé válhatott.

A dualizmus ezért a középkori vallási piacon nem különös egzotikumként működött. Olyan kérdésre adott drámai választ, amelyet az ortodox kereszténység is komolyan vett. A konfliktus abból fakadt, hogy a válasz megváltoztatta a teremtés, a megtestesülés, a szentségek és végső soron az egyház egész teológiai jelentését.

...

HÁTTÉRGYÁR

III. rész

A katharok világa

9. Kik voltak valójában a katharok?

A „kathar” szó ma egységes vallási mozgalmat idéz fel: dél-franciaországi eretnekeket, akik tisztaságot hirdettek, várakban védekeztek, majd az inkvizíció és a keresztesek elpusztították őket. A kép egy része igaz, más része utólagos egyszerűsítés. A modern kutatás egyik legfontosabb kérdése éppen az, hogy beszélhetünk-e egyetlen, egységes „kathar egyházzal”, vagy inkább több, egymással kapcsolatban álló dualista közösséget fogott össze a kortárs ellenfelek elnevezése.

A források szerint a 12–13. századi Languedocban és Észak-Itáliában olyan közösségek működtek, amelyek saját lelki elitjükre támaszkodtak. Ezeket az embereket a latin források perfecti-nek, a helyi nyelvben gyakran „jó embereknek”, „jó keresztényeknek” nevezték. A közösség többsége azonban nem élt ugyanolyan szigorú aszkézisben. A hívők kapcsolatot tartottak a „jó emberekkel”, befogadták őket, áldást kértek tőlük, és haláluk közeledtével igyekeztek részesülni a legfontosabb szertartásban, a consolamentumban.

A consolamentum kézrátétellel és szöveggel végzett lelki keresztség volt. A katharok elutasították a katolikus szentségek több elemét, és a valódi megtisztulást ehhez a

lelki aktushoz kötötték. Aki „tökéletesként” fogadta el, attól szigorú életet vártak: nemi megtartóztatást, hús kerülését, fegyelmezett közösségi életet. A halálos ágyon felvett consolamentum viszont lehetővé tette, hogy a hétköznapi hívő csak élete végén vállalja a teljes aszkézist.

A kathar teológia középpontjában a világ rosszaságának magyarázata állt. Egyes irányzatok radikális, mások mérsékeltebb dualizmust vallottak. A földi anyagot a rossz hatalomhoz kötötték, míg az ember igazi otthonát a szellemi világban látták. Ez alapvetően szembement a katolikus tanítással, amely szerint a teremtet világ jó, Krisztus valóban testté lett, és az anyagi elemekkel végzett szentségek Isten kegyelmét közvetíthetik.

A katharok vonzerejét azonban nem lehet pusztán dogmatikai tételekkel megmagyarázni. A „jó emberek” életformája sok kortárs szemében hitelesebbnek tűnhetett, mint a gazdag püspököké vagy a gyengén képzett falusi papoké. Vándoroltak, prédikáltak, egyszerűen öltöztek, közösségi hálózatokat építettek. A hitvitákban nem feltétlenül az nyert, akinek teológiai rendszere kifinomultabb volt, hanem aki életével is bizonyítani látszott szavai igazságát.

Malcolm Barber és Malcolm Lambert munkái alapján különösen fontos elkerülni két romantikus túlzást. A katharok nem voltak modern liberálisok, akik

vallásszabadságért küzdöttek. Saját hitüket ők is abszolút igazságnak tekintették. Ugyanakkor nem is egyszerűen az egyház által kitalált fantomok voltak. A forrásokból kirajzolódik saját rítusuk, elitjük, tanítói hálózatuk és társadalmi beágyazottságuk.

Az, hogy ma nehéz pontosan meghatározni őket, nem teszi kevésbé valóságossá a tragédiát. Sőt: rámutat arra, milyen nagy hatalma van annak, aki elnevez. A „kathar” szó alatt a 13. századi üldöző hatóságok különböző embereket foghattak össze, és ezzel egyetlen ellenség képét teremtték meg.

10. Languedoc - a vidék, amely befogadta őket

A katharok története elválaszthatatlan Languedoctól, attól a dél-franciaországi világtól, amely a 12. század végén még nem egyszerűen a francia király egyik tartománya volt. Toulouse grófjai, Trencavel vikontok, Foix urai és számos kisebb nemes saját hatalmi hálózatban élt. A régió városai gazdagok és öntudatosak voltak, a helyi arisztokrácia kapcsolatai pedig gyakran átnyúltak a Pireneusokon Aragónia felé.

A terület politikai szétagoltsága nem jelentett káoszt. Inkább azt, hogy nem létezett egyetlen uralkodói központ, amely gyorsan és következetesen végrehajthatta volna az egyházi utasításokat. Egy kathar prédikátor védelmet kaphatott egy nemesi családtól, másutt ellenséges fogadtatásra találhatott. A rokoni és hűbéri kapcsolatok gyakran fontosabbak voltak az elvont vallási kategóriáknál.

A katharok társadalmi jelenléte sem egyformán oszlott meg. Egyes városokban kézműves és polgári körökben voltak kapcsolataik, másutt nemesi családok támogatták őket. A „jó emberek” házról házra járhattak, titkos vagy félig nyilvános összejöveteleken taníthattak. Az eretnekség így nem különálló gettóban létezett, hanem katolikus rokonok, szomszédok és üzleti partnerek között.

A régió kulturális önazonosságához a trubadúrköltészet és az okszitán nyelv is hozzátartozott. Későbbi romantikus értelmezések ebből egy szabad, toleráns dél és egy fanatikus, hódító észak ellentétét építették fel. A kép túl egyszerű. Languedoc sem volt modern értelemben toleráns társadalom, és az északi hadjárat vallási motívumai sem voltak pusztán ürügyek. De a politikai és kulturális különbségek valóban hozzájárultak ahhoz, hogy a vallási konfliktus területi háborúvá váljon.

A helyi püspökök gyengesége és a papság minőségével kapcsolatos elégedetlenség szintén számított. A kathar prédikátorok aszketikus tekintélye ott lehetett különösen erős, ahol a hivatalos papság kevésbé tudott meggyőzően jelen lenni. Az egyházi reformerek ezért először nem katonákat, hanem jobb prédikátorokat küldtek.

Languedoc tragédiája abból született, hogy több konfliktus egymásra rakódott. Teológiai vita, egyházi reform, helyi nemesi érdek, pápai centralizáció és a francia korona terjeszkedése egyszerre volt jelen. Egyik sem magyarázza önmagában a háborút. Együtt azonban olyan helyzetet teremtettek, amelyben az eretnekség elleni küzdelem egy egész régió politikai átalakításának eszközévé válhatott.

11. Szavakkal a tévtan ellen

Az albigensek elleni keresztes hadjárat későbbi vérontása könnyen elfedi, hogy az egyház évtizedeken át elsősorban prédikációval próbált fellépni a katharok ellen. A 12. századi vezetők pontosan érzékelték a problémát: ha a „jó emberek” azért meggyőzőek, mert aszketikus életet élnek és jól beszélnek, akkor pusztá hatalmi parancs kevés lesz.

Ciszterci szerzetesek és pápai legátusok jártak a térségben. A reform gondolata itt is kettős volt: az eretneket cáfolni kell, de a katolikus papság hitelességét is helyre kell állítani. Szent Domonkos, a későbbi domonkos rend alapítója különösen fontos szerepet kapott ebben a stratégiában. Felismerte, hogy a gazdag kísérettel utazó prelátus nehezen győzi meg azokat, akiket a kathar aszkézis vonz. Egyszerű életmóddal, gyalogos prédikációval és nyilvános vitákkal igyekezett ellenük fellépni.

A korszak teológiai disputái sajátos nyilvános események lehettek. Katolikus és kathar tanítók érveltek a Szentírásról, a szentségekről, a teremtsérről és az egyházzal. A közönség számára azonban nem biztos, hogy a vita „eredménye” egyértelmű volt. Jörg Oberste találóan hangsúlyozza: mindkét oldal abszolút igazságigénnyel

lépett fel. A vita nem kompromisszumkeresés, hanem győzelemre törő hitvita volt.

Mégis fontos, hogy ez a szakasz létezett. Az egyházon belül nem mindenki tartotta szükségesnek a fegyveres megoldást. A prédikáció és a jobb lelkipásztori munka olyan alternatívát jelentett, amely nem kényszerrel akarta visszatéríteni az embereket.

A fordulatot több tényező hozta. 1208-ban meggyilkolták Pierre de Castelnau pápai legátust. III. Ince pápa a gyilkosságért a toulouse-i gróf környezetét tette felelőssé, és a konfliktus katonai irányt vett. A vallási ellenségképhez immár politikai felelősség és fegyveres megtorlás társult.

A történet tanulsága nem az, hogy a „szelíd egyház” hirtelen megőrült. Inkább az, hogy a békés és erőszakos eszközök sokáig egymás mellett léteztek. A hatalom akkor választotta a keresztes hadjáratot, amikor úgy ítélte meg, hogy a prédikáció és a helyi egyházi fegyelem nem képes felszámolni a problémát. Ettől kezdve azonban a vallási vita logikája alapvetően megváltozott.

12. A keresztes háború keresztények ellen

1209 nyarán észak-francia keresztes sereg vonult dél felé. A résztvevők ugyanazokat a lelki kiváltságokat remélhették, amelyeket a Szentföldre induló keresztesek kaptak. Az ellenség azonban ezúttal kereszténynek valló emberek közössége és azok világi védelmezői voltak.

Béziers ostroma a hadjárat egyik jelképévé vált. A város elfoglalását tömeges öldöklés követte. A híres mondat – „Öljétek meg mindet, Isten majd felismeri az övéit” – későbbi krónikai közvetítéssel maradt fenn, és hitelessége vitatott. A mézárulás ténye azonban nem az. A keresztes hadjárat kezdete világossá tette, hogy a konfliktus már nem egyének tanításáról szól, hanem egész városok és uradalmak hűségéről.

Carcassonne elfoglalása után Simon de Montfort lett a hadjárat katonai vezetője és egyik legnagyobb haszonélvezője. Az eretnekek elleni harc földbirtokok újraelosztásával járt. A helyi nemesek számára ezért a vallási kérdés elválaszthatatlanná vált politikai túlélésüktől. Aki nem lépett fel kellő eréllyel az eretnekség ellen, elveszíthette birtokát; aki keresztesként harcolt, új földhöz juthatott.

A háború nem volt gyors. Toulouse és szövetségesei ellenálltak, Aragóniai II. Péter is beavatkozott, majd 1213-ban Muret-nél elesett. Simon de Montfort 1218-ban Toulouse ostrománál halt meg. A helyi dinasztiák időnként visszaszerezték pozícióikat. A küzdelem végül nem csupán pápai, hanem királyi háborúvá vált: VIII. Lajos francia király személyesen vezetett hadjáratot délre.

Az 1229-es párizsi-meaux-i béke a toulouse-i grófságot szorosabban a francia korona rendszerébe vonta. Languedoc politikai önállósága meggyengült, és megnyílt az út a rendszeresebb eretneküldözés előtt. A katonai vereség azonban nem jelentette a kathar közösségek azonnali eltűnését. Ehhez más eszköz kellett: a mindennapi kapcsolatok feltérképezése, a prédikátorok rejtekhelyeinek felkutatása, a vallomások összegyűjtése. Ezt a feladatot már az inkvizíció végezte el.

A hadjárat értelmezésében két egyszerűsítés kerülendő. Az egyik szerint minden kizárólag vallási fanatizmus volt; a másik szerint a hit csupán ürügyet adott a francia hódításhoz. A források alapján mindkét motívum valóságos. A pápaság őszintén eretnekségnek tartotta a kathar tanítást, ugyanakkor a háború hatalmi lehetőségeket teremtett a francia koronának és az északi nemességnek. A vallási és politikai érdek nem kizárta, hanem erősítette egymást.

13. Montségur - a kathar világ vége

A Pireneusok előterében, meredek sziklán álló Montségur vára később a kathar ellenállás jelképévé vált. A romantikus emlékezet titkos kincseket, Szent Grált és rejtélyes beavatásokat kapcsolt hozzá. A történeti Montségur önmagában is drámai: a 13. század közepén menedéket adott kathar „jó embereknek” és támogatóiknak, miközben a mozgalom hálózata egyre szűkült.

A keresztes háború után a katharok már nem nyíltan szervezett tömegerként működtek. Vándorprédikátorok, rejtekhelyek, rokoni kapcsolatok és nemesi menedékek tartották életben a közösséget. Montségur ilyen központ lett. A vár nem egyszerűen teológiai szentély volt, hanem politikai és katonai menedék is.

1242-ben Avignonban inkvizitorokat és kíséretük tagjait gyilkolták meg. Az akció szálai Montségur környezetéhez vezettek, és a vár felszámolása elkerülhetetlenné vált. Az ostrom 1243-ban kezdődött, hónapokig tartott, majd 1244 márciusában a védők megadták magukat.

A megadás feltételei lehetőséget adtak azoknak, akik megtagadták a kathar hitet. Sok „jó ember” és velük együtt több követő azonban nem tagadott. A források több mint kétszáz ember elégetéséről tudósítanak. A tömeges kivégzés Montségurt az üldözés emlékezetének egyik központi helyévé tette.

A katharizmus azonban még ekkor sem tűnt el. Észak-Itáliában, a Pireneusok falvaiban és szétszórt hálózatokban tovább élt. A francia területeken a döntő csapást inkább az inkvizíció hosszú, aprólékos munkája mérte rá. Az a hatalom bizonyult tartósabbnak, amely nem várakat ostromolt, hanem családokat kérdezett ki, neveket jegyzett fel, régi vallomásokat keresett elő, és évtizedek múltán is felismerte a visszaesőt.

Montségur ezért nem a történet vége, hanem átmenet. A nyílt háború után kezdődött az adminisztratív üldözés korszaka. A lovagokat felváltották a jegyzők, a faltörő kosokat a kihallgatási jegyzőkönyvek. A 13. század Európája ezzel olyan módszert talált, amely jóval kevesebb látványos erőszakkal, mégis sokkal mélyebben tudott behatolni a társadalomba.

IV. rész

Az inkvizíció gépezete

14. Az inkvizíció feltalálása

Az „inkvizíció” szó a modern nyelvben szinte automatikusan kínpadot, sötét cellát és vallási terrort jelent. A középkori jogi nyelvben azonban az inquisitio eredetileg egyszerűen vizsgálatot jelentett. Az újítás lényege az volt, hogy a bíró nem csupán két fél vitáját vezette le, hanem hivatalból maga is megpróbálta feltárni a tényeket.

A korábbi joggyakorlatban nagy szerepet kaptak a tisztítóeszkük, az eskütársak és az istenítéletek. Az eljárás gyakran azon múlt, hogy a vádlott képes-e megfelelő személyeket felsorakoztatni jó híre mellett, vagy „Isten ítélete” miként értelmezhető. A 12-13. századi kánonjog ezzel szemben egyre jobban törekedett a tanúvallomások, az írásos bizonyítékok és az eljárási szabályok használatára. III. Ince pápa alatt az inquisitio először főként egyházi fegyelmi ügyekben erősödött meg. A IV. lateráni zsinat 1215-ben széles körben rögzítette a hivatalból indítható vizsgálat elvét.

Ez valódi jogtörténeti modernizáció volt. Jörg Oberste hangsúlyozza: az új eljárás a materiális igazság felderítését célozta, és elfordult az irracionális bizonyítás egy részétől. A paradoxon azonban hamar nyilvánvalóvá vált. Ugyanez a módszer, amely racionálisabb

igazságszolgáltatást ígért, rendkívül hatékony eszközt adott az eretnekség felkutatásához.

IX. Gergely pápa az 1230-as évek elején különleges megbízottakat küldött olyan területekre, ahol a püspöki bíróságokat lassúnak vagy elégtelennek tartotta. Ezek a megbízottak – gyakran domonkosok, olykor ferencesek – nem egyetlen egyházmegyéhez kötődtek. Pápai felhatalmazásuk lehetővé tette, hogy területről területre járjanak, tanúkat idézzenek, gyanúsítottakat hallgassanak ki, és az ügyeket dokumentálják.

Az inkvizíció tehát nem egyetlen napon alapított, egységes „titkosrendőrség” volt. A 13. század folyamán különböző területeken, eltérő intenzitással és más-más helyi viszonyok között alakult ki. A püspökök sokszor féltékenyen őrizték saját bírói jogukat, a világi hatóságok pedig nélkülözhetetlenek voltak a letartóztatáshoz, a vagyonelkobzáshoz és a halálos ítéletek végrehajtásához.

A rendszer erejét az írásbeliség adta. Az inkvizítorok jegyzőkönyveket vezettek, neveket, rokoni kapcsolatokat, korábbi vallomásokat és ítéleteket őriztek meg. Egy ember évekkel később is visszaesőnek minősülhetett, ha a régi iratok bizonyították, hogy korábban már megbánta ugyanazt a hitet. Az intézmény emlékezett. Ez tette sokkal veszélyesebbé a korábbi, alkalmi üldözéseknél.

Az inkvizíció születésében tehát két történet fonódott össze: a jog racionalizálása és az eltérés intézményes üldözése. A kettő nem kioltja, hanem magyarázza egymást. Minél pontosabb lett az eljárás, annál hatékonyabban lehetett nyilvántartani azt is, amit az egyház veszélynek tartott.

15. Marburgi Konrád - amikor megszűnnek a fékek

A pápai inkvizíció korai történetének egyik legsötétebb alakja Marburgi Konrád. 1231-ben IX. Gergely rendkívül széles felhatalmazással bízta meg a német területeken folyó eretneküldözéssel. A döntés mögött részben az állt, hogy a pápa elégedetlen volt a helyi püspökök lassúságával. Konrád azonban megmutatta, milyen veszélyes lehet egy olyan bíró, akit a különleges küldetés tudata felment a szokásos óvatosság alól.

Konrád korábban keresztes prédikátor és Árpád-házi Szent Erzsébet lelki vezetője volt. Aszkétikus, radikális vallásosság jellemezte. Erzsébettel való kapcsolata a későbbi szem számára nyomasztó: szigorú böjtöt, önmegtagadást és testi vezeklést követelt tőle. A fiatal özvegy rövid életét a szegények és betegek szolgálatának szentelte, majd 24 évesen meghalt. Konrád később a szentté avatásának egyik kezdeményezője lett.

Inkvizítorként azonban nem a lelki óvatosság embereként vált ismertté. A források szerint gyors eljárásokra törekedett. Aki beismerte az eretnekséget és másokat megnevezett, megmenekülhetett a legsúlyosabb büntetéstől; aki makacsul tagadott, annál maga a kitartás válhatott a bűn bizonyítékává. Az ilyen rendszer szinte

termelte a feljelentéseket. Rokoni, vagyoni és személyes konfliktusok vallási váddá alakulhattak.

Konrád környezetében különösen fantasztikus történetek születtek állítólagos luciferiánusokról, sátáni szertartásokról és démoni rítusokról. IX. Gergely Vox in Rama kezdetű bullája is olyan vádakat közvetített, amelyekben fekete macska, varangy, szentségtörő csókok és orgiák szerepeltek. A történész számára ezek aligha megbízható leírásai egy tényleges vallási közösségnek. Sokkal inkább azt mutatják, miként tud a kényszerített vallomásokból és az elvárt ellenségképből önmagát erősítő fantázia létrejönni.

A rendszer addig működött zavartalanul, amíg Konrád főként gyengébb társadalmi helyzetű embereket üldözött. Amikor azonban a hohenlohei és rajnai főnemesség körében is eretnekséget kezdett keresni, ellenállásba ütközött. Heinrich von Sayn gróft is megvádolta. A gróf királyi fórum elé vitte az ügyet, tanúkat állított, és a Konrád által hozott vádak összeomlottak.

1233-ban Konrádot Marburg közelében meggyilkolták. Halála nem jelentette az inkvizíció végét, de Németországban átmenetileg megtörte az első hullámot. A pápaság maga is szembesült azzal, milyen könnyen válhat a rendkívüli felhatalmazás önkényes terrorrá. A későbbi szabályozásokban ezért újra és újra felmerült a püspökök

bevonása, a döntések ellenőrzése és az eljárási korlátok kérdése.

Konrád történetének legfontosabb tanulsága nem az, hogy minden inkvizítor hozzá hasonló volt. Éppen ellenkezőleg: a későbbi rendszer sokszor szabályozottabb lett. De az eset megmutatta, milyen logika rejlik a vallási „biztonsági” intézményben. Ha a gyanú önmagát igazolja, ha a tagadás makacsság, a vallomás pedig új gyanúsítottakat termel, akkor a rendszer könnyen leválik a valóságról.

16. Hogyan zajlott egy inkvizíciós per?

Az inkvizíció legnagyobb hatalma nem a kínzókamrában, hanem a procedúrában rejlett. Egy településre érkező inkvizítor először rendszerint kihirdette jelenlétét és felszólította a lakosságot, hogy jelentkezzen, aki eretnek tanításban vett részt, eretneket támogatott vagy ilyen személyről tud. Bizonyos időszakokban kegyelmi időt is adtak: aki önként vallott és megbánást mutatott, enyhébb büntetésre számíthatott.

Ez a módszer egyszerre ösztönözte az önfeljelentést és a feljelentést. A vallomást tevő embertől nem csupán saját hitéről kérdeztek. Kikkel találkozott? Ki adott szállást a prédikátornak? Ki evett vele egy asztalnál? Ki köszöntötte rituálisan? Ki volt jelen egy haldokló consolamentumánál? A válaszokból hálózat rajzolódott ki.

A kihallgatás sokszor ismétlődött. Az inkvizítor összevethette a vallomást régebbi aktákkal és más tanúk szavaival. A vádlott nem mindig ismerhette meg vádlói nevét, ami súlyosan korlátozta védekezését. Ugyanakkor az eljárás nem volt teljesen szabálytalan: léteztek tanúk hitelességére, a bizonyításra és az ítéletre vonatkozó normák, s egyes vádlottak felsorolhatták személyes ellenségeiket, hogy az ő vallomásuk gyanússá váljon.

A rendszer célja hivatalosan nem az volt, hogy minél több embert megöljön. Az inkvizítor teológiai felfogásában az ideális végkifejlet a beismerés, a tanítás megtagadása és a visszatérés volt. A bűnbánó ember vezeklést kaphatott: zárándoklatot, böjtöt, pénzbüntetést, jelvény viselését vagy fogságot. A ruhára varrt kereszt egyszerre jelentette a megtérést és a nyilvános megbélyegzést.

A legsúlyosabb helyzetbe a „visszaeső” eretnek került. Ha valaki korábban már megtagadta tanítását, majd újra kapcsolatba lépett ugyanazzal a vallási közösséggel, az egyház úgy tekinthette, hogy a lelki gyógyszer kudarcot vallott. A megátalkodott és visszaeső eretneket a világi hatalomnak adták át. A jogi fikció szerint az egyház „nem ontott vért”; a kivégzést azonban olyan világi rendszer hajtotta végre, amelynek erre egyházi ítélet adott alapot.

A perek dokumentálása közben sajátos tudás keletkezett. Az inkvizítorok kézikönyveket írtak arról, hogyan ismerhető fel egy-egy irányzat, milyen kibúvó válaszokat adnak követői, milyen kérdésekkel lehet ellentmondásba hozni őket. Bernard Gui híres kézikönyve nem őrlött kínzási katalógus, hanem részletes szakmai útmutató. Éppen ettől tanulságos: az üldözés professzionalizálódását mutatja.

A vádlott számára a per pszichológiai csapda lehetett. Nem feltétlenül tudta, mit tudnak róla, ki vallott ellene,

mely régi eseményt akarják bizonyítani. Az inkvizítor viszont egyre nagyobb információs fölényben volt. Az állam és egyház későbbi bürokratikus hatalmának egyik előképe itt jelenik meg: a hatalom nemcsak büntet, hanem adatot gyűjt, összevet és emlékezik.

17. Kínpad és máglya - mennyi igaz a legendából?

Kevés történelmi intézményhez kapcsolódik annyi legenda, mint az inkvizícióhoz. A populáris képben a vádlottat szinte automatikusan megkínózzák, majd máglyára küldik. A kutatás ennél jóval összetettebb képet mutat. Ez azonban nem vezethet a másik végletéhez, amely a halálos ítéletek kisebb arányából az intézmény „emberségességét” próbálja levezetni.

A középkori inkvizíció kezdetben nem használhatta korlátlanul a kínzást. 1252-ben IV. Ince *Ad extirpanda* bullája az itáliai világi hatóságok számára lehetővé tette a fizikai kényszer alkalmazását eretnekségi ügyekben, és később a gyakorlat az inkvizíciós eljárásba is beépült. Elvileg korlátok léteztek: nem okozhattak halált vagy maradandó csonkítást, és a kínzás alatt tett vallomást később meg kellett erősíteni. A gyakorlatban e korlátok értéke nyilvánvalóan korlátozott volt.

Jörg Oberste és a SPIEGEL Geschichte által összegzett kutatás szerint a középkori perek nagy része nem végződött halállal. Egyes regiszterekben a kivégzések az ítéletek kisebbségét jelentették. Bernard Gui Toulouse-ban több száz ítéletet hozott, ezek között néhány tucat halálos ítélet szerepelt; sokkal gyakoribb volt a börtön, vezeklés

vagy nyilvános penitencia. Ebből azonban nem szabad minden térségre és korszakra egységes százalékot gyártani. A korai német és francia üldözési hullámokban tömeges kivégzések is előfordultak.

A máglya maga jogi és szimbolikus büntetés volt. Az eretnekséget a középkori jogászok egyre inkább az isteni felség elleni bűnként kezelték, párhuzamba állítva a világi felségárulással. A tűz egyben a megtisztítás és a közösségből való végleges kizárás képe lett. A nyilvános kivégzés üzenetet küldött mindazoknak, akik jelen voltak.

A kegyetlenség azonban nem csak a halálban mérhető. Vagyonelkobzás sújthatott családokat; a ruhán viselt penitenciális jel tönkretelhetette az ember társadalmi helyzetét; a börtön évekig tarthatott; a vizsgálat felbonthatta a szomszédi bizalmat. Az a közösség, ahol mindenkiről elképzelhető, hogy vallomást tett másokról, a büntetőeljárás befejezése után sem feltétlenül tért vissza régi életéhez.

A történeti pontosság ezért nem relativizálás. Éppen azzal értjük meg jobban az inkvizíciót, ha elválasztjuk a bizonyítható gyakorlatot a későbbi rémtörténetektől. A rendszer nem azért volt félelmetes, mert mindenkit azonnal megkínzott és elégetett. Azért volt félelmetes, mert a vallási élet legapróbb gesztusait is jogi bizonyítékká tudta alakítani, és egy egész közösség emlékezetét képes

volt maga ellen fordítani.

HÁTTÉRGYÁR

18. Bernard Gui - az inkvizítor, akiből filmszörny lett

Umberto Eco A rózsza neve című regénye, majd Jean-Jacques Annaud filmje milliók számára adott arcot a középkori inkvizíciónak. A történetben Bernardo Gui fanatikus, kegyetlen inkvizítor, aki gyorsan talál bűnöst, boszorkányságot lát ott is, ahol nincs, és szinte természetesnek tekinti a máglyát. A figura irodalmilag hatásos, történetileg azonban csak lazán kapcsolódik a valódi Bernard Guihoz.

A történelmi Gui domonkos szerzetes, inkvizítor, majd püspök volt. Toulouse-ban hosszú éveken át működött, és részletes iratanyagot hagyott maga után. Nem arról ismert, hogy mindenkit halálra ítélt volna. Éppen ellenkezőleg: a regiszterei egy szabályokhoz ragaszkodó hivatalnok képét adják, aki nagy hangsúlyt fektetett a vallomások osztályozására és a különböző eretnekcsoportok felismerésére.

Ez nem teszi jóindulatú humanistává. Gui rendszerének célja ugyanúgy az eltérő hit felszámolása volt. Kézikönyve azt tanította, miként lehet a gyanúsított válaszait értelmezni, milyen tanok és rítusok utalnak bizonyos mozgalmakra, és hogyan kell a visszaesőt

megkülönböztetni az első alkalommal megtérőtől. A veszélyt éppen a szakmai racionalitás jelentette: az üldözés rutinná és tudássá alakult.

A SPIEGEL Geschichte összevetése szerint Gui több mint ötszáz élő személy ügyében hozott ítéletet, és ezek kisebb részében következett halálos büntetés. A legtöbb elítélt börtönt, keresztviselést vagy más penitenciát kapott. A filmben alkalmazott látványos, tüzes kínzásokhoz nincs megfelelő történeti bizonyíték.

Eco regénye önmagában jóval tudatosabban játszik a történelemmel, mint a film. Baskerville-i Vilmos alakja részben a középkori skolasztika és a Sherlock Holmes-típusú nyomozó összekapcsolása. A mű háttérében valódi ferences szegénységvita, pápai konfliktus és eretneküldözés áll. A fikció tehát nem dokumentumfilm, hanem történeti gondolat kísérlet.

A kulturális emlékezet szempontjából azonban a különbség fontos. A modern ember gyakran nem kézikönyvekből vagy levéltári regiszterekből ismeri az inkvizíciót, hanem regényből, filmből, festményből. A történelmi Gui ezért kétszer él: egyszer a 14. századi aktákban, egyszer pedig a 20. századi képzeletben.

A kettő közötti távolság jó példa arra, hogyan épül fel egy történelmi fekete legenda. Nem kell tagadni az

erőszakot ahhoz, hogy észrevegyük a torzítást. A valós inkvizíció gyakran kevésbé látványos, viszont sokkal bürokratikusabb volt, mint a filmeké – és éppen ezért sokkal mélyebben tudta átszőni a hétköznapiakat.

19. Montailou – egy falu vallatófényben

Az inkvizíció áldozatai ritkán hagytak ránk naplót. A parasztok, pásztorok és falusi asszonyok különösen kevés írásos nyomot hagytak a középkorban. Montailou azért kivételes, mert Jacques Fournier pamiers-i püspök 1318 és 1325 között olyan részletességgel jegyeztette le a kihallgatásokat, hogy a vallási peranyag mögül egy egész falu élete rajzolódik ki.

Fournier később XII. Benedek néven pápa lett. Inkvizítorként kérlelhetetlen és aprólékos volt. Nem elégedett meg azzal, hogy valaki katolikusnak vallja-e magát. Tudni akarta, kivel találkozott évekkorábban, ki aludt melyik házban, ki mit mondott a lélek sorsáról, ki adott kenyeret egy bujkáló „jó embernek”. A jegyzőkönyvek így olyan részleteket őriztek meg, amelyeket a hatóság eredetileg a bűn bizonyítására használt, a történész pedig a mindennapi élet rekonstruálására.

Emmanuel Le Roy Ladurie klasszikus műve e forrásanyagból építette fel Montailou mikrotörténetét. A falu a Pireneusokban feküdt, a Foix grófság területén. A katharizmus nagy politikai korszaka már elmúlt, de a hit töredékei családi és rokoni hálózatokban tovább éltek. Az

emberek nem mindig következetes teológiai rendszerekben gondolkodtak. Katolikus szokások, helyi hiedelmek és kathar tanítások keveredhettek.

A jegyzőkönyvek egyik tanulsága éppen az, hogy a „vallási identitás” a mindennapokban sokkal folyékonyabb volt, mint az inkvizíció kategóriái. Valaki járhatott misére, miközben kételkedett a tisztítótűzben; tisztelhetett a katolikus ünnepet, de menedéket adhatott egy kathar prédikátornak. A hatóság viszont kénytelen volt eldönteni, ki tartozik melyik kategóriába.

Montaillouban a vallási és a személyes élet szinte elválaszthatatlan. A kihallgatások szerelmi kapcsolatokról, házasságról, pásztoréletről, szomszédi haragról, szexualitásról és vagyonról is beszélnek. A falusi ember számára az eretnek hálózat sokszor rokoni vagy baráti hálózat volt. A „bűnrészesség” olyan gesztusokból állhatott, amelyek a közösségi élet normális részei voltak: szállást adni, ételt vinni, hallgatni.

Ladurie könyvét azóta sok szempontból vitatták. A történész nem feledheti, hogy a paraszti hangok kihallgatási helyzetben szólalnak meg, fordításokon, jegyzői latinon és a bíró kérdésein keresztül. Mégis alig van más forrás, amely ennyire közel engedne egy középkori falu gondolkodásához.

Montailou az inkvizíció legmélyebb hatalmát mutatja meg. Nem a máglya a középpont, hanem az emlékezet. A hatóság évekkel korábbi vacsorák és beszélgetések részleteit kérdezi számon. A vallási üldözés itt behatol a házba, az ágyba, a családi titkokba. A középkori bürokrácia olyan intim tudást hoz létre, amelynek létezéséről maguk a megfigyelt emberek aligha gondolták, hogy évszázadokkal később is olvasható lesz.

...

V. rész

Akiket nem sikerült eltüntetni

20. A valdensek – a túlélő eretnokség

A középkori eretnekmozgalmak közül a valdensek története különleges: nem egyszerűen túléltek néhány évtizednyi üldözést, hanem évszázadokon át fennmaradtak, majd a reformáció idején protestáns egyházzá alakultak. Gabriel Audisio könyvének alcíme – üldözés és túlélés – pontosan megfogja a jelenség lényegét.

A mozgalom a 12. század utolsó harmadában Lyonban indult. Alapítója, akit a források Valdes, Waldo vagy hasonló néven említenek, tehetős városi ember lehetett. Vallási megtérése után vagyonáról lemondott, bibliai szövegeket fordítottatott a nép nyelvére, és apostoli szegénységben kezdett prédikálni. Követői „lyoni szegényeknek” nevezték magukat.

Kezdetben nem egy új egyházat akartak alapítani. Az evangélium szerinti élet, a szegénység és a prédikáció állt a középpontban. A konfliktus abból nőtt ki, hogy a laikusok prédikációs jogát az egyházi hierarchia korlátozni akarta. A valdensek számára azonban a misszió Krisztus parancsa volt. Ha püspök tiltja azt, amit az evangélium követel, kinek kell engedelmeskedni?

A tiltás és kiközösítés után a mozgalom tanítása is fokozatosan távolodott az egyházi normától. Egyes közösségek elutasították az esküt, a halálbüntetést, a tisztítótűz tanát vagy a méltatlan pap szentségi tekintélyét. A változás nem egyszeri „eretnek fordulat” volt, hanem alkalmazkodás az illegalitáshoz és a más disszidens csoportokkal való találkozáshoz.

A valdensek sikerének egyik titka a mozgás volt. Vándorprédikátoraik nagy távolságokat jártak be, és szétszórt közösségeket kapcsoltak össze Provence-tól és Piemonttól Közép-Európáig. Nem kellett minden faluban állandó intézményt fenntartaniuk; a hitet családok, házi összejövetelek és időről időre érkező tanítók tartották életben.

A túlélés ára a láthatatlanság lett. A közösség tagjai gyakran kívülről katolikus életet éltek, miközben titokban saját tanítóikkal tartottak kapcsolatot. A határ az identitás és a rejtőzés között kényes volt. Túl sok alkalmazkodás feloldhatta volna a közösséget; túl kevés pedig az inkvizíció figyelmét vonta magára.

A valdensek története ezért különbözik a katharokétól. Nem egy nagy, látványos végpont felé halad, hanem generációkon át tartó hétköznapi kitartásról szól. Az üldöző hatalom újra és újra felfedezte őket, mégsem tudta teljesen felszámolni a hálózatot. A túlélés nem hősi csata,

hanem társadalmi technika volt.

HÁTTÉRGYÁR

21. A földalatti hit

Mit jelent évszázadokon át olyan vallási közösséghez tartozni, amelyet nyilvánosan nem lehet vállalni? Audisio kutatása szerint a valdensek esetében a válasz nem egyszerűen „titkos istentisztelet”. Egy egész alternatív kommunikációs rendszer jött létre.

A vándorprédikátorok – gyakran „barba” néven említett tanítók – kulcsszerepet játszottak. Jól ismert útvonalakon mozogtak, megbízható családoknál szálltak meg, tanítottak, gyóntatáshoz hasonló lelki beszélgetéseket vezettek, és kapcsolatot tartottak a távoli közösségek között. A hívek számára személyük bizonyította, hogy a helyi kis csoport nincs egyedül.

Az illegalitás erősen meghatározta a kultúrát. Írott szövegek léteztek, de a szóbeli emlékezet különösen fontos lett. A Biblia egyes részeit, imádságokat és tanításokat meg lehetett jegyezni, tovább lehetett adni. A vallási tudás nem feltétlenül egy nagy könyvtárban, hanem emberek fejében utazott.

A mindennapi alkalmazkodás erkölcsi dilemmákat teremtett. Szabad-e katolikus misén részt venni azért, hogy ne keltsünk gyanút? Lehet-e esküt tenni, ha a közösség tanítása elutasítja az esküt? Megkereszteltethető-e a gyermek a plébánossal, ha a

család titokban mást vall? A válaszok területenként és időszakonként változhattak.

Az inkvizíciós források torz tükröt tartanak erről az életről. A hatóság éppen azokat a kapcsolatokat jegyezte fel, amelyek leleplezhették a hálózatot. Ennek köszönhetően ma részletesebben láthatjuk a titkos közösség szerkezetét. Az üldözés dokumentációja paradox módon az üldözöttek történetének egyik fő forrásává vált.

A 15. századra a hosszú fennmaradás önmagában kihívást jelentett. A közösségnek úgy kellett megőriznie azonosságát, hogy közben a környező katolikus társadalommal házasodott, kereskedett, dolgozott. A titok nem jelenthetett teljes elszigeteltséget.

A reformáció a 16. században új lehetőséget nyitott. A valdensek kapcsolatba kerültek a református irányzatokkal, és végül jelentős részük csatlakozott a protestantizmushoz. Ezzel megszűnt régi, különálló középkori identitásuk egy része, ugyanakkor nyíltabb egyházi keretet kaptak. Audisio ezt a paradoxont úgy mutatja be, mint a vég és a továbbélés egyidejűségét: a középkori valdensek eltűntek, hogy valdensi egyházként fennmaradhassanak.

22. Beginák, misztikusok és veszélyes nők

A középkori vallási megújulás nemcsak férfi prédikátorokat mozgatott meg. A 12–14. század városaiban sok nő keresett olyan vallási életformát, amely nem feltétlenül jelentett hagyományos kolostori fogadalmat. A beginák közösségei ennek egyik legfontosabb példái.

A beginák rendszerint jámbor női közösségekben éltek, dolgoztak, imádkoztak, betegeket ápoltak, de nem mindenütt tettek örök fogadalmat és nem tartoztak szorosan valamely szerzetesrendhez. Éppen ez a rugalmasság tette őket vonzóvá – és gyanússá. Egy olyan egyházban, amely egyre pontosabban szabályozta a vallási élet intézményi formáit, nehéz volt elhelyezni a hivatalos rendeken kívüli, művelt, saját lelki tekintéllyel rendelkező nőket.

A konfliktust nem lehet egyszerűen nőgyűlöletre redukálni. Sok beginaközösséget egyházi férfiak támogattak, és a női misztika számos alakja nagy tiszteletnek örvendett. Mégis létezett nemi dimenzió. A prédikáló, tanító vagy önállóan teologizáló nő könnyebben válhatott gyanússá, mert átlépett azokon a szerephatárokon, amelyeket a klérus saját hatáskörének tekintett.

Marguerite Porete története ezt a feszültséget sűríti magába. A *Le Miroir des âmes simples* – Az egyszerű lelkek tükre – című misztikus művében a lélek Istenben való radikális önfeladásáról írt. Egyházi hatóság korábban elítélte könyvét, ő azonban tovább terjesztette, és nem volt hajlandó megfelelően visszavonni állításait. 1310-ben Párizsban eretnekként elégették.

A perben a teológiai tartalom és az engedetlenség egyaránt számított. A középkori inkvizíció számára különösen veszélyes volt az a személy, aki nem csupán téved, hanem saját belső tekintélyére hivatkozva kitart a hivatalos ítélettel szemben. A misztika nyelve könnyen kerülhetett konfliktusba az intézmény nyelvével: mit jelent, hogy az Istennel egyesült lélek „túl van” bizonyos erényeken vagy parancsokon? Spirituális metafora vagy erkölcsi veszély?

A beginák körüli viták azt mutatják, hogy az eretnekség nem mindig szervezett „szekta”. Lehet könyv, nyelvhasználat, életforma vagy olyan vallási tekintély, amely nem fér bele a megszokott hierarchiába. A középkori egyház egyszerre volt képes befogadni radikális misztikát és üldözni annak bizonyos formáit. A határ gyakran nem magában az élményben, hanem annak nyilvános értelmezésében húzódott.

23. Ferencesekből eretnekek

Assisi Szent Ferenc a katolikus szentség egyik legismertebb alakja. Mozgalma pápai jóváhagyást kapott, rendje pedig az egyház egyik legfontosabb intézményévé vált. Mégis alig telt el egy évszázad, és olyan ferenceseket üldöztek eretnekként, akik éppen Szent Ferenc eredeti szegénységeszményére hivatkoztak.

A konfliktus gyökere a sikerben rejlett. A gyorsan növekvő rendnek kolostorokra, oktatásra, könyvekre és szervezetre volt szüksége. A szó szerinti birtoktalanság egy nagy nemzetközi intézményben nehezen volt fenntartható. A rend többsége jogi megoldásokkal és pápai támogatással igyekezett összeegyeztetni a szegénységet a gyakorlati működéssel.

A „spirituálisok” viszont attól tartottak, hogy a rend elárulja alapítóját. Számukra Szent Ferenc szabálya nem rugalmas keret, hanem szinte prófétai testamentum volt. Egyes csoportok apokaliptikus gondolatokat is kapcsoltak hozzá: új korszak közeledik, amelyben a szegény, lelki egyház felváltja a gazdag és romlott intézményt.

A vita azért vált eretnekségi kérdéssé, mert nem pusztán arról szólt, mennyi tulajdona lehet egy

szerzetesnek. Felmerült Krisztus és az apostolok abszolút szegénységének tana: birtokoltak-e egyáltalán valamit? Ha a válasz „nem”, akkor milyen alapon lehet gazdag maga az egyház? XXII. János pápa a 14. században olyan állításokat ítélte el, amelyek korábban ferences körökben elfogadhatóbbnak tűntek.

A radikalizálódott csoportokat – köztük fraticelliket – inkvizíciós üldözés érte. Más apostoli mozgalmak, például Fra Dolcino követői, még tovább mentek. Dolcino csoportja fegyveres ellenállásba keveredett, és 1307-ben vezetőjét kivégezték.

A ferences konfliktus látványosan bizonyítja, hogy az eretnekség határa történetileg változó. Nem elég azt kérdezni, milyen tanítást vallott egy csoport; azt is meg kell nézni, mikor, milyen intézményi konfliktusban és milyen engedelmisségi viszonyban vallotta. Az apostoli szegénység lehetett katolikus erény, szerzetesi program és egy ponton eretnekség is.

Az egyház számára a veszély abban rejlett, ha a szegénység eszménye az intézmény legitimitásának bírálatává vált. A „szegény Krisztus” képéből politikai következtetés születhetett: ha Krisztusnak semmije nem volt, milyen jogon van az egyháznak földje, adója és fejedelmi hatalma? Innen már csak egy lépés volt azt állítani, hogy a gazdag hivatalos egyház elvesztette valódi

lelki tekintélyét.

HÁTTÉRGYÁR

24. John Wyclif és Husz János - a reformáció előtti reformáció

A 14. század végén az eretnekségi vita új közeget kapott: az egyetemet. John Wyclif oxfordi teológus nem vándorprédikátorként kezdte pályáját, hanem a skolasztikus tudomány világában. Mégis olyan következtetésekig jutott, amelyek megrendítették az egyházi hatalom hagyományos szerkezetét.

Wyclif bírálta az egyház gazdagságát és a méltatlan papságot, hangsúlyozta a Szentírás tekintélyét, és az eucharisziáról is olyan nézeteket fogalmazott meg, amelyek szembekerültek a hivatalos tanítással. Politikai védelmet élvezett, ezért életében nem végezték ki. Tanai azonban követőkre találtak az angol lollardok között, akik laikus bibliaolvasást és egyházi reformot követeltek.

A lollard mozgalom sokféle volt. Nem minden követő vallotta Wyclif valamennyi tételét. Az angol hatóságok mégis egyre inkább eretnek hálózatként kezelték őket. A 15. század elejétől már halálos ítéletek is születtek, és az illegalitásban működő csoportok fennmaradtak a reformáció előtti évtizedekig.

Wyclif hatása különösen erősen jelent meg Csehországban. Prágában az egyetemi és nemzeti-politikai konfliktusok összekapcsolódtak az egyházi reform igényével. Husz János prédikátor és egyetemi mester Wyclif bizonyos gondolatait átvette, másokat nem. A cseh reformmozgalom azonban hamarosan olyan széles társadalmi háttérrel kapott, amely már nem volt egyetlen teológus ügyére szűkíthető.

Husz Jánost 1414-ben a konstanzi zsinatra idézték. Luxemburgi Zsigmond menlevelével utazott Konstanzba, ám mégis őrizetbe vették. A menlevél körüli jogi vita már a kortársakat is megosztotta; Husz hívei a történeteket a becsület és a bizalom megsértéseként élték meg. Tanait a zsinat megvizsgálta, és 1415-ben eretnekként elégették. A döntés Csehországban nem elfojtotta, hanem felrobbantotta a konfliktust. Husz mártírrá vált; a huszita mozgalom pedig fegyveres és politikai erővé szerveződött.

A huszita háborúk mutatják az inkvizíciós modell határát. Egy elszigetelt prédikátort vagy kisebb hálózatot fel lehetett kutatni. Egy társadalmi tömegmozgalmat azonban nem lehetett kihallgatási jegyzőkönyvekkel felszámolni. A vallási konfliktus ismét háborúvá vált.

Wyclif és Husz azért tekinthető a reformáció előtörténetének, mert olyan kérdéseket tettek fel, amelyek egy évszázaddal később Európát kettészakították: mi a

Szentírás és az egyházi hagyomány viszonya, mitől jogos a papi tekintély, mekkora vagyona lehet az egyháznak, és mi történik, ha a világi hatalom védelmet ad az elítélt tanításnak?

HÁTTÉRGYÁR

25. Jeanne d’Arc – eretnekből szent

Jeanne d’Arc története azért különleges, mert egy egyházi bíróság 1431-ben eretnekséggel összefüggő vádak alapján halálra ítélte, egy későbbi egyházi felülvizsgálat pedig 1456-ban semmissé nyilvánította az ítéletet; 1920-ban szentté avatták. A fordulat nem egyszerűen azt jelenti, hogy „az egyház beismerte a tévedését”. A per kezdettől összefonódott a százéves háború politikájával.

Jeanne parasztlányként azt állította, hogy mennyei hangok vezetik. Katonai és vallási küldetéstudata döntő pillanatban erősítette VII. Károly francia király ügyét. Orléans felszabadítása és a reimsi koronázás körüli szerepe nemcsak katonai, hanem szimbolikus jelentőségű volt: egy alacsony sorból származó fiatal nő az isteni akarat képviselőjeként lépett be a nagypolitikába.

Amikor burgundi kézre, majd angol fogságba került, ellenfelei számára nem volt elég egyszerű hadifogolyként kezelni. Ha isteni küldetését hiteltelenítik, azzal politikai teljesítményének vallási jelentését is lerombolhatják. Rouenban egyházi bíróság elé állították, Pierre Cauchon püspök vezetésével.

A kihallgatások egyik központi kérdése a látomások hitelessége és az egyházi tekintélyhez való viszony volt. Jeanne férfiruhát viselt, ami külön vádponttá vált, de nem önmagában az öltözet okozta vesztét. Sokkal fontosabb volt, hogy közvetlen isteni parancsra hivatkozott, és nehezen illeszkedett abba a rendbe, amelyben a magánkinyilatkoztatás hitelességét az egyháznak kellett ellenőriznie.

Egy ponton megtagadó nyilatkozatot írt alá vagy fogadott el, majd ismét férfiruhát vett fel és kitartott küldetése mellett. Ezzel visszaeső eretneknek minősítették, ami megnyitotta az utat a halálos ítélethez. 1431. május 30-án Rouenban elégették.

1456-ban, huszonöt évvel később új eljárás semmisítette meg az ítéletet. A politikai helyzet addigra teljesen megváltozott: Franciaország megerősödött, az angol uralom visszaszorult. Jeanne alakja lassan nemzeti és vallási szimbólummá vált.

A történet azért fontos e könyv szempontjából, mert megmutatja, hogy az „eretnek” nem örök identitás. Egy eljárás, egy hatalmi helyzet és egy bizonyos tekintélyrendszer mondja ki. Ha ezek megváltoznak, a kategória is megváltozhat. Jeanne ugyanaz az ember maradt; történeti minősítése azonban eretnekből mártírrá, majd szentté alakult.

HÁTTÉRGYÁR

VI. rész

Amikor az eretnek győzött

26. Luther Márton - a máglya, amely elmaradt

1521-ben Luther Márton helyzete első pillantásra ismerős lehetett egy középkori eretnekperből. Tanait pápai bulla ítélte el, ő nem volt hajlandó visszavonni őket, a wormszi meghallgatást követő császári ediktum pedig birodalmi átok alá helyezte. Ha egy évszázaddal korábban történik mindez egy védtelen prédikátorral, könnyen a máglya lehetett volna a történet vége.

Luther azonban nem volt védtelen. Bölcs Frigyes szász választófejedelem politikai oltalmat biztosított számára. A wormszi gyűlés után Wartburg várába „raboltatta”, valójában elrejtette. A reformátor ott folytatta munkáját, többek között az Újszövetség német fordítását.

A különbség nem csupán személyi szerencse volt. A Német-római Birodalom politikai szerkezete, a fejedelmek önállósága, a pápasággal szembeni sérelmek, a könyvnyomtatás gyors kommunikációja és a reform iránti szélesebb igény együttesen olyan helyzetet teremtett, amelyben a középkori eretnekmodell már nem működött. Luther tanait nem lehetett egyetlen perrel eltüntetni.

A reformáció ezzel alapvetően megváltoztatta az eretnekség történetét. Korábban az egyház elvileg azt

feltételezhette, hogy Nyugat-Európa kereszténysége egyetlen intézményi test. A 16. században tartósan létrejöttek egymással versengő egyházak és állami vallások. Ami az egyik területen eretnekség volt, a másikon hivatalos hit lehetett.

Ez azonban nem jelentette a vallási türelem győzelmét. Luther maga sem modern pluralista volt. A reformátor és sok kortársa úgy gondolta, hogy az igaz tanításnak társadalmi rendet kell teremtenie. A radikálisabb irányzatokkal, különösen az anabaptistákkal szemben protestáns területeken is súlyos üldözés következett.

Luther történetének döntő tanulsága ezért nem az, hogy „az eretneknek igaza lett”. Hanem az, hogy az eretnek fogalmának hatékonysága politikai feltételektől függ. Ha az elítélt mögött állam, fejedelem, városi tanács vagy tömegmozgalom áll, a teológiai ítélet nem feltétlenül fordítható át büntetésre.

A reformáció korában az üldözés nem tűnt el, hanem sokközpontúvá vált. Katolikusok protestánsokat, protestánsok katolikusokat, mindkét oldal radikális kisebbségeket üldözött. Az „egyetlen eretnek” helyét felekezeti Európa vette át.

27. Az üldözöttekből üldözők

A reformáció történetét könnyű úgy elbeszélni, mint a lelkiismereti szabadság küzdelmét a középkori egyházi kényszer ellen. Valóban fontos lépés volt, hogy egyre több ember mert a hagyományos tekintéllyel szemben a Szentírásra és saját meggyőződésére hivatkozni. A 16. századi reformátorok többsége azonban nem következtetett ebből általános vallásszabadságra.

Brad S. Gregory *Salvation at Stake* című munkája különösen világosan mutatja meg a korszak közös mentális világát. Katolikusok, lutheránusok, reformátusok és anabaptisták alapvető tanításokban súlyosan eltértek, de egy dologban hasonlítottak: a hitet élet-halál kérdésnek tekintették. Ha az örök üdvösség forog kockán, a tévedés nem egyszerű véleménykülönbség.

A kor uralkodói és teológusai ezért sokszor kötelességnek tartották a vallási egység védelmét. A „tévtan” nemcsak az egyén lelkét veszélyeztette, hanem másokat is félrevezethetett, felbonthatta az esküt, a közösségi rendet, a házassági normát vagy a politikai engedelmességet. A vallási bűn és a közrend ismét összekapcsolódott.

Az anabaptisták különösen sok üldözést szenvedtek el. A felnőttkeresztség, az eskü és katonai szolgálat elutasítása, valamint egyes közösségek radikális társadalmi elképzelései katolikus és protestáns hatóságokat egyaránt riasztottak. A münsteri anabaptista uralom erőszakos epizódja pedig hosszú időre igazolásként szolgált a sok békés közösség elleni fellépéshez is.

A protestáns államok saját hitvallásokat, egyházfegyelmet és cenzúrát alakítottak ki. Genfben, Zürichben, lutheránus fejedelemségekben vagy Angliában más-más intézmények működtek, de a közös elv sokáig az maradt, hogy az igaz vallás fenntartása a politikai közösség feladata.

A vallási üldözés történetében ezért a reformáció nem egyszerű határvonal. Nem „az inkvizíciós középkor” ér véget, hogy átadja helyét a szabad modernitásnak. Inkább átalakul az a tér, amelyben a kényszer működik. Az egyetlen nyugati egyház helyett több versengő felekezeti állam jelenik meg.

A lelkiismereti szabadság gondolata éppen e konfliktusokból kezdett lassan megerősödni. Nem azért, mert mindenki egyszerre toleráns lett, hanem mert a több mint egy évszázados vallásháborúk és üldözések megmutatták: az egységet gyakran lehetetlen visszaállítani. A tolerancia sok esetben előbb politikai

szükségszerűség volt, és csak később lett elvi jog.

HÁTTÉRGYÁR

28. Kálvin János és Szervét Mihály - máglya Genfben

1553-ban Genfben megégették Szervét Mihályt (Miguel Servet), a spanyol orvost és teológust. A kivégzés azért vált a protestáns intolerancia egyik legismertebb példájává, mert világosan mutatja: a vallási kényszer nem katolikus monopólium volt.

Szervét radikálisan bírálta a Szentháromság hagyományos tanát, és más kérdésekben is szakított a keresztény ortodoxia közös örökségével. Tanai miatt katolikus hatóságok is üldözték. Vienne-ben letartóztatták, megszökött, majd különös módon Genfben bukkant fel, ahol Kálvin János befolyása alatt álló református közösség működött.

Kálvin és Szervét korábban levelezett és hevesen vitázott. A genfi eljárásban a városi hatóságok döntöttek, nem Kálvin egyszemélyben; a reformátor azonban teológiai ellenfélként aktívan részt vett az ügyben, és eretneknek tekintette Szervétet. Más svájci református városok véleményét is kikérték, és azok is a súlyos elítélés irányába mutattak.

Szervétet 1553 októberében máglyán kivégezték. A kor mércéjével sem volt mindenki számára magától értetődő a

döntés. Sebastian Castellio és mások tiltakoztak az eretnek kivégzésének elve ellen. Castellio érvelésének lényege később a vallási tolerancia egyik alapgondolatává vált: egy embert megölni nem annyi, mint egy tanítást megvédeni.

A Szervét-ügyet ugyanakkor nem szabad egyszerűen Kálvin személyes kegyetlenségévé redukálni. A genfi vezetés olyan világban gondolkodott, amelyben a Szentháromság tagadása nem pusztán magánfilozófia, hanem a keresztény közösség alapjának támadása volt. A város és egyház szorosan összefonódott, így a teológiai deviancia politikai kérdéssé válhatott.

A történet mégis éles erkölcsi tükör. A reformáció egyik fő követelése az volt, hogy a pápa és a hagyomány ne fojtsa el a Szentírás igazságát. Szervét esetében azonban a győztes református közösség maga jelölte ki azt a határt, amelyen túl a különvélemény halálos bűn lett.

Az üldözöttből üldözővé válás nem valamely felekezet különleges hibája, hanem a vallási monopolhelyzet kockázata. Ahol egy közösség úgy érzi, hogy birtokában van az egyetlen üdvözítő igazságnak és rendelkezik állami kényszerrel, ott újra megjelenhet a régi kérdés: meddig mehet el az igazság védelmében?

29. Meghalni az igaz hitért

A kora újkor vallási erőszakát nem lehet megérteni csak az üldözők szemszögéből. Brad Gregory egyik legfontosabb felismerése az, hogy az üldözők „ölési hajlandósága” és a mártírok „halálvállalási hajlandósága” ugyanabban a vallási univerzumban létezett. Mindkét oldal komolyan hitte, hogy az örökkévalóság fontosabb a földi életnél.

A protestáns mártírirodalom gyorsan kialakult. A kivégzett reformátorok és hitvallók történeteit nyomtatványok, krónikák, énekek terjesztették. A mártír nem egyszerű áldozat volt, hanem tanú: halálával bizonyította, hogy hite erősebb a kínzásnál és a fenyegetésnél. A katolikus hatóság számára ugyanaz az ember makacs eretnek lehetett; követői számára szent életű hitvalló.

Az anabaptista közösségek különösen erős mártíridentitást alakítottak ki. Mivel több államban illegálisak voltak, a letartóztatás és kivégzés tapasztalata közösségi emlékezetté vált. A későbbi mennonita Mártírok tükre éppen azt mutatta meg, hogyan lehet a vereséget identitássá alakítani: az üldözött közösség története az igaz hit bizonyítéka lett.

A katolikusok ugyanezt tették protestáns uralom alatt. Angliában VIII. Henrik és utódai idején, majd különösen I. Erzsébet alatt kivégzett papokat és laikusokat katolikus körök mártírként tiszteltek. A tridenti katolicizmus a mártírium régi nyelvét újra aktualizálta.

Így ugyanaz a kivégzés két teljesen ellentétes történetben élt tovább. A hatóság azt mondta: törvényesen elítélt veszélyes vallási bűnöző. A közösség azt mondta: Krisztusért meghalt ártatlan tanú. A mártírium ezért nem pusztán halálmód, hanem értelmezési küzdelem.

Gregory szerint a felekezetek közötti különbségek ellenére meglepően sok közös elem volt a mártírok önértelmezésében: bibliai példák, Krisztus szenvedésének utánzása, a börtönben végzett ima, a kivégzés előtti hitvallás, a halál nyilvános színpadának tudatos használata. A vallási ellenfelek gyakran ugyanabból a keresztény kulturális készletből merítettek.

Ez a közös világ később fokozatosan felbomlott. A modern állam és a felvilágosodás egyre kevésbé fogadta el, hogy hittani különbségek miatt embereket kell megölni. A 16. században azonban a mártír és az eretnek még ugyanannak a történetnek két neve volt – attól függően, ki mondta ki.

VII. rész

Az új inkvizíciók

30. A spanyol inkvizíció

Ha valaki ma kimondja az „inkvizíció” szót, sokszor nem a 13. századi pápai vizsgálóbírákra gondol, hanem Spanyolországra: fekete csuhás inkvizítorokra, kínzókamrákra, máglyákra és az autodafé látványos szertartásaira. A kép annyira erős, hogy könnyen elfedi a legfontosabb történeti ténytet: a spanyol inkvizíció nem egyszerűen a középkori inkvizíció továbbélése volt. Más politikai környezetben, más célokkal és más intézményi szerkezetben jött létre.

A 15. század végének Ibériai-félszigete vallási és politikai átalakuláson ment keresztül. A keresztény királyságok terjeszkedése a muszlim uralom alatt álló területek rovására évszázadokon át haladt előre, miközben jelentős zsidó és muszlim közösségek éltek a félszigeten. A társadalmi együttélés soha nem volt zavartalan, de a késő középkorban a feszültségek különösen kiéleződtek. Zsidóellenes erőszakhullámok, kényszerkeresztelések és társadalmi versengés olyan új csoportot hozott létre, amely a spanyol inkvizíció elsődleges célpontjává vált: a conversókat, vagyis a keresztény hitre tért zsidókat és utódaikat.

A probléma az volt, hogy a keresztség után jogilag már nem lehetett őket egyszerűen zsidóként kezelni. A

keresztény egyházi rendszer szempontjából azonban éppen ettől váltak ellenőrizhetővé. A megkeresztelt ember a keresztény közösség tagja lett, és ha titokban korábbi vallási gyakorlatát folytatta, az már nem más vallás követésének, hanem a keresztény hit elárulásának számított. A gyanú ezért nem arra irányult, hogy valaki „zsidó-e”, hanem arra, hogy kereszténynek mutatkozik-e, miközben a háttérben továbbra is judaizál.

A gyanú társadalmi ereje messze túlmutatott a teológián. A conversók között voltak kereskedők, hivatalnokok, orvosok, értelmiségiek és az udvarhoz közel álló családok. Felemelkedésük irigységet és ellenszenvet is kiváltott. A vallási vád így könnyen összekapcsolódhatott vagyoni, társadalmi és politikai érdekekkel. A „titkos hit” fogalma különösen veszélyes volt, mert elvileg láthatatlan bűnt tételezett: az ember külsőleg katolikus lehetett, mégis gyanússá válhatott étkezési szokása, családi rítusa, egy ünnep megtartása, valamely imádság vagy akár egy szomszéd vallomása miatt.

1478-ban IV. Szixtusz pápa engedélyezte Kasztília uralkodóinak, Aragóniai Ferdinándnak és Kasztíliai Izabellának, hogy inkvizítorokat nevezzenek ki. Ez önmagában mutatja az új intézmény sajátosságát. Pápai felhatalmazással működött, de szorosan kötődött a monarchiához. A középkori pápai inkvizíció mozgó

megbízottjaihoz képest a spanyol rendszer állandóbb, központosítottabb és a királyi államépítésbe jobban beágyazott intézménnyé vált.

A legismertebb főinkvizítor Tomás de Torquemada lett. A későbbi emlékezetben neve szinte az inkvizíció szinonimájává vált. Történeti jelentősége valóban nagy: az ő korszakában szilárdult meg az országos szervezet, egységesedtek az eljárások, és az inkvizíció a katolikus monarchia látványos fegyelmező intézményévé vált. De a történet nem magyarázható egyetlen fanatikus személyiséggel. Torquemada egy olyan politikai és vallási program végrehajtója volt, amely a királyság egységét egyre szorosabban kapcsolta össze a hit egységével.

A spanyol inkvizíció első évtizedei különösen kemények voltak. Sok per a conversók állítólagos titkos zsidó vallásgyakorlatára irányult. Feljelentések, tanúkihallgatások, vagyonekbobzások és nyilvános vezeklések tartották fenn a félelmet. A halálos ítéletet – a középkori gyakorlathoz hasonlóan – a világi hatalom hajtotta végre. Az egyházi bíróság a megátalkodott vagy visszaeső eretneket „átadta” a világi karnak, de ez a jogi formula nem változtatott azon, hogy az eljárás eredményeként ember került a máglyára.

Az 1492-es év újabb fordulatot jelentett. Granada elfoglalásával megszűnt az utolsó ibériai muszlim

királyság, ugyanabban az évben pedig elrendelték a zsidók kiűzését, ha nem térnek át a kereszténységre. A kényszer és kivándorlás újabb conversókat teremtett, miközben a vallási homogenizáció elve egyre erősebb állami program lett. A következő évszázadban a muszlim eredetű újkeresztények, a moriszkók is gyanú alá kerültek, bár helyzetük és az ellenük irányuló politika nem volt azonos a conversókéval.

Az inkvizíció célpontjai idővel változtak. Megjelentek protestáns gyanúsítottak, misztikus irányzatok követői, erkölcsi vagy papi visszaélések ügyei, tiltott könyvek olvasói, bizonyos mágikus gyakorlatok művelői. Az intézmény nem egyetlen csoport elleni kampány volt, hanem hosszú életű vallási felügyeleti és bírósági hálózat, amely a katolikus ortodoxia határait felügyelte.

Mégis hiba volna úgy leírni, mintha egész Spanyolország folyamatosan egyetlen óriási kínzókamra lett volna. A spanyol inkvizíció több évszázados működésében a perek száma, intenzitása és büntetési gyakorlata jelentősen változott. A korai időszak keményebb üldözése nem azonos a későbbi évszázadok működésével. A történeti kutatás egyik legfontosabb eredménye éppen az, hogy a fennmaradt jegyzőkönyvek segítségével az intézmény működését nem legendákból, hanem konkrét ügyekből lehet rekonstruálni.

Ez az árnyalás azonban nem felmentés. A vallási diszkrimináció, a kényszerű vallási egység, a titkos tanúk, a fogva tartás, a vagyonvesztés, a kínzás és a halálos ítélet valóságos elemei voltak a rendszernek. A pontosabb történeti kép nem kevésbé komor; csak másként komor. Nem egy örült gépezetet látunk, amely véletlenszerűen pusztít, hanem egy szervezett, adminisztratív intézményt, amely jogi formák között tette büntethetővé a lelkiismeret bizonyos megnyilvánulásait.

A spanyol inkvizíció ezért különösen fontos a könyv nagy kérdéséhez. A középkori eretneküldözésben az egyház a hit egységét védte. Spanyolországban ehhez hozzájárult egy erősödő monarchia államépítő logikája. Vallási ortodoxia és politikai lojalitás egymást erősítette. Az „eretnek” már nem csupán tévelygő keresztény volt, hanem potenciálisan gyanús alattvaló is.

31. Torquemada és a fekete legenda

A spanyol inkvizícióról kialakult kép már saját korában nemzetközi politikai fegyverré vált. A 16. és 17. században Spanyolország Európa egyik legerősebb katolikus nagyhatalma volt. Holland lázadók, angol protestánsok, francia és más ellenfelek számára az inkvizíció kiváló jelképet kínált: a spanyol uralom nemcsak katonailag és politikailag veszélyes, hanem fanatikus, kegyetlen és szellemileg elnyomó is.

Ebből nőtt ki az úgynevezett „fekete legenda” egyik fontos rétege. A fogalom nem azt jelenti, hogy az inkvizíció bűnei kitalációk. Azt jelenti, hogy valós erőszakot, intézményi kényszert és kivégzéseket olyan propagandisztikus történetté rendeztek, amelyben Spanyolország különlegesen barbár civilizációként jelent meg. A történeti feladat ezért kettős: nem szabad sem a propagandát tényként ismételni, sem a propaganda létezésére hivatkozva relativizálni az üldözést.

Torquemada személye szinte tökéletesen alkalmas volt a démonizálásra. Dominikánus szerzetesként és főinkvizítorként egy olyan szervezet arcává vált, amely titokban vizsgálta a lelkiismeretet. A későbbi irodalom és képzőművészet egyetlen fanatikus alakban sűrítette össze

az egész intézmény rémségeit. Az ilyen személyesítés érthető, de félrevezető: azt sugallja, hogy ha Torquemada nincs, a rendszer sem lett volna. Valójában az inkvizíció túlélte őt, mert mélyebb politikai és vallási igény szolgálatában állt.

A fekete legenda egyik tartós eleme a kivégzettek számának felfújása volt. A régebbi polemikus irodalomban százezres vagy még nagyobb nagyságrendek is megjelentek. A modern levéltári kutatás ezeket nem támasztja alá. Ez azonban nem teszi jelentéktelenné a halálos ítéleteket. A számháború könnyen erkölcsi csapdává válik: mintha a rendszer csak akkor lenne súlyos, ha elér egy bizonyos áldozati küszöböt. Az inkvizíció alapvető problémája nem pusztán a kivégzések száma, hanem az a jog, amelyet magának tulajdonított a hit és a belső meggyőződés vizsgálatára.

Hasonlóan torzító a kínzás kérdésének két szélsősége. A népszerű kép szerint az inkvizítor minden vádlottat találékony, sadista kínzóeszközökkel gyötört. A fennmaradt eljárási anyagok ezzel szemben szabályozottabb, bürokratikusabb gyakorlatot mutatnak. A kínzás alkalmazását feltételekhez kötötték, jegyzőkönyvezték, és nem minden ügyben került rá sor. A spanyol inkvizíció bizonyos időszakokban és helyeken visszafogottabban alkalmazta, mint egyes világi

büntetőbíróóságok.

Ám a „szabályozott kínzás” kifejezésben van valami mélyen nyugtalanító. Attól, hogy az erőszak nem spontán dühkitörés volt, hanem szabályok, jegyzőkönyvek és meghatározott eljárási fokozatok között zajlott, nem lett emberibb. Ellenkezőleg: azt mutatja, hogyan képes egy intézmény az erkölcsileg szélsőséges eszközt normális ügyvitellé alakítani. A bürokrácia nem feltétlenül az erőszak ellentéte; néha az erőszak stabilizálásának módja.

A vallomás különleges szerepet kapott. Az inkvizíciós logika szerint nem csupán információra volt szükség. A gyanúsítottnak el kellett jutnia saját tévedésének felismeréséig. Az ideális végkifejlet a megbánás és visszatérés volt. Ez magyarázza, miért érdekelte a bíróságot olyan részletesen a vádlott belső világa. Mit hitt? Mikor kezdte hinni? Kitől hallotta? Kinek mondta tovább? Melyik rítust tartotta meg? Kit ismert még ugyanebből a körből?

E kérdésekből épült fel az inkvizíció információs hatalma. Egyetlen vallomás új neveket adott, azok újabb vallomásokat, és a hálózat önmagát bővítette. A rendszer számára ezért a büntetés mellett legalább ilyen fontos volt a kapcsolatok feltérképezése. Ezt már a középkori inkvizíció is alkalmazta; a spanyol intézmény azonban hosszú távú adminisztrációval, archívummal és kiterjedt

szervezettel különösen hatékonyá tette.

Az autodafé, a „hitcselekmény” szertartása is erősen torzult a későbbi emlékezetben. A közkeletű képben ez egyszerűen tömeges égetést jelent. Valójában nyilvános ítélethirdető és vezeklő ceremónia volt, amelyben különböző büntetésű elítéltek szerepeltek; a kivégzés, ha volt, külön világi végrehajtási aktus következménye lehetett. Ez a pontosítás azonban nem csökkenti a rítus félelemkeltő erejét. A nyilvánosság előtt felolvasott ítélet, a megszégyenítő ruha, a közösségi stigma és az eretnekké nyilvánítás önmagában is társadalmi megsemmisülést okozhatott.

A fekete legenda korrekciójának legfontosabb tanulsága ezért nem az, hogy „az inkvizíció nem is volt olyan rossz”. Ez történetileg és erkölcsileg értelmetlen következtetés volna. A lényeg inkább az, hogy a valóság másképp volt félelmetes, mint a ponyvaregényekben. A rendszer nem állandó tombolás, hanem ellenőrzött eljárás volt; nem minden vádlottat égettek el, de sokakat hosszú ideig fogva tartottak, megbélyegeztek vagy vagyonuktól megfosztottak; nem minden vallomást kínzással szereztek, de a kínzás lehetősége része volt a kényszer környezetének.

A történész feladata itt különösen nehéz. Ha lebontja a régi túlzásokat, könnyen úgy tűnhet, mintha menteketne.

Ha viszont a látványos rémtörténeteket ismétli, éppen azoknak a módszerét folytatja, akik évszázadokon át propagandára használták az inkvizíciót. A pontos rekonstrukció a harmadik út: megmutatni a tényleges intézményt, és hagyni, hogy saját iratai beszéljenek a kényszer normalizálódásáról.

32. Róma új fegyvere

A reformáció után a katolikus egyház más helyzetben találta magát, mint a katharok vagy valdensek korában. Luther tanai néhány évtized alatt egész fejedelemségeket és királyságokat szakítottak ki Róma fennhatósága alól. A könyvnyomtatás olyan sebességgel terjesztette a vitairatokat, amelyről a középkori inkvizítorok nem is álmodhattak. Az eretnek többé nem feltétlenül rejtőzködő prédikátor volt; lehetett egyetemi professzor, könyvkiadó, diplomata, püspök vagy egész város.

III. Pál pápa 1542-ben létrehozta a római inkvizíció központi intézményét, a Szent Hivatalt. Christopher Black kutatásai különösen fontosak annak megértéséhez, hogy ez nem egyszerűen a spanyol modell itáliai másolata volt. Az itáliai félsziget politikailag szétagolt maradt: pápai területek, hercegségek, köztársaságok és idegen uralom alatt álló vidékek különböző jogi és politikai feltételeket teremtettek. A római központ irányítani próbált, de a helyi megvalósítás sokféle volt.

A Szent Hivatal egyik legfontosabb célja a protestáns tanok terjedésének megfékezése lett. Itália városaiban a 16. század első felében léteztek reformgondolatokra nyitott értelmiségi és vallási körök. Egyesek Lutherból, mások Erasmus humanizmusából, megint mások saját

spirituális keresésükből merítettek. A határ eleinte nem mindig volt éles. A tridenti zsinat és az ellenreformáció előrehaladtával azonban a tanbeli választóvonalak egyre világosabbá és veszélyesebbé váltak.

A római inkvizíció szervezeti ereje részben a központi felügyeletből származott. A helyi bíróságok leveleztek Rómával, iránymutatást kértek, és súlyosabb ügyekben a központ beavatkozhatott. A pápai hivatal nem minden részletet tudott egyformán ellenőrizni, de az információáramlás olyan hálózatot teremtett, amely az egyes városok ügyeit összekapcsolta.

Az eljárásokban ugyanaz a kettősség látszik, amelyet a középkori inkvizíciónál is megfigyelhettünk. A bíróság jogi formákhoz ragaszkodott: tanúvallomásokat gyűjtött, a vádlottat ismételten kikérdezte, teológiai szakértőket vont be, jegyzőkönyvet készített. Bizonyos esetekben a vádlott kedvező tanúkat nevezhetett meg, és a súlyosabb kényszer alkalmazásához központi jóváhagyásra lehetett szükség. Ugyanakkor az eljárás célja nem modern értelemben vett semleges igazságszolgáltatás volt. A testület az ortodoxia őre maradt, és a vádlott olyan rendszerrel állt szemben, amely már kiinduláskor meghatározta, mi számít elfogadható hitnek.

A római inkvizíció mindennapi működésében sok ügy nem vezetett látványos büntetéshez. Voltak

figyelmeztetések, vezeklések, könyvtilalmak, fogságok és különböző vallási kötelezettségek. Más esetek azonban súlyos következményekkel jártak. A visszaeső vagy különösen veszélyesnek ítélt eretnek esetében az eljárás halálos ítélethez vezethetett, amelyet a világi hatalom hajtott végre.

A rendszer egyik sajátossága, hogy fokozatosan nemcsak a protestantizmust, hanem más vallási és kulturális jelenségeket is felügyelt. Misztikus kijelentések, babonának minősített gyakorlatok, mágia, szexuális vagy papi visszaélések, könyvek és tanítások kerülhettek a látókörébe. Az inkvizíció így nem pusztán „eretnekvadászat”, hanem a katolikus fegyelmezés összetett intézménye lett.

Black kutatásának egyik fontos következménye, hogy az itáliai inkvizíciót nem lehet egységes gépként leírni. Helyi érdekek, püspöki hatalom, világi kormányzatok és római utasítások ütköztek. Velence például saját politikai önállóságára féltékenyen tárgyalt Rómával; más területeken az egyházi hatóság nagyobb mozgástérhez jutott. Ugyanaz a tanítás ezért eltérő gyakorlati következményekhez vezethetett attól függően, hol és mikor vizsgálták.

Az inkvizíció történetének ez a rétege azért fontos, mert szembemegy a „mindenható központ” képével. A hatalom

jelentős volt, de intézményi alkukon, levelezésen, helyi személyeken és bizonyítási nehézségeken keresztül működött. Giordano Bruno hosszú pere például éppen azt mutatja, hogy még egy híres eretnek ügyét sem lehetett néhány perc alatt elintézni. Vallomások, korábbi kijelentések, tanúk és teológiai tételek hosszú sora került mérlegre.

A Szent Hivatal modern utóélete különösen érdekes. Neve és feladata többször változott; a 20. században Hittani Kongregációként, később Hittani Dikasztériumként folytatta a katolikus tanítás őrzését. A jogi és erkölcsi környezet természetesen radikálisan megváltozott: nincs kínzás, világi máglya vagy eretnekek kivégzése. Mégis fennmaradt az intézményi alapkérdés: hogyan határozza meg egy egyház saját tanításának határait, és milyen eszközökkel reagál azokra, akik belülről vitatják azokat?

33. A tiltott könyvek birodalma

A könyvnyomtatás megváltoztatta az eretnekség terjedésének fizikáját. Egy középkori prédikátor hangját azok hallották, akik ugyanazon a téren álltak. Egy kézirat lassan másolódott, és útja viszonylag könnyen megszakadhatott. A 16. század nyomdája viszont száz vagy ezer azonos példányt tudott előállítani, amelyeket kereskedők, diákok, papok és utazók vittek országhatárokon át. A tanítás többé nem kötődött a tanító testéhez.

A reformáció részben médiatörténeti forradalom is volt. Luther vitairatai gyorsan terjedtek, rövid nyelvű röpiratok, fametszetek, énekek és bibliafordítások vitték el az üzenetet olyan emberekhez is, akik soha nem találkoztak a reformátorral. A katolikus hatóságok számára ezért az eretnekség elleni küzdelem nem korlátozódhatott személyekre. Magát a szöveget kellett ellenőrizni.

A tiltott könyvek jegyzékei ennek a küzdelemnek látványos eszközei lettek. Az Index Librorum Prohibitorum nem egyetlen pillanatban született, és a helyi tiltólisták is fontos szerepet játszottak. A római rendszer azonban hosszú távon azt az elvet testesítette meg, hogy az egyház nemcsak egy téves tanítás nyilvános hirdetését, hanem

bizonyos szövegek olvasását és terjesztését is szabályozhatja.

A cenzúra mögött ugyanaz a lelkipásztori logika állt, mint az eretnekper mögött. Ha egy könyv képes tévútra vezetni, akkor az olvasó védelme érdekében korlátozni kell. Modern szemmel ez paternalista és szabadságkorlátozó gondolat. A 16. századi egyházi vezetés számára azonban következetes lehetett: ha a hamis tanítás örök kárhozatot okozhat, a veszélyes könyv nem ártatlan tárgy.

A gyakorlat ennél bonyolultabb volt. Nem minden tiltott könyvet pusztítottak el, nem minden olvasót büntettek azonosan, és léteztek engedélyek bizonyos művek tanulmányozására. Tudósok, teológusok vagy cenzorok éppen azért olvasták a tiltott szövegeket, hogy cáfolhassák vagy elbírálhassák őket. A tiltás paradox módon néha konzerválta is a művek emlékét: ami veszélyesnek minősült, attól a pillanattól különleges kulturális jelentést kapott.

A cenzúra nem csak „protestáns könyvek” ellen irányult. A természettudomány, filozófia, misztika, politikai gondolkodás és irodalom bizonyos művei is vitatottá válhattak. A probléma gyakran nem maga a teljes könyv volt, hanem egy tétel, megfogalmazás vagy értelmezési lehetőség. Létezett olyan eljárás is, amelyben a mű

kijavítva vagy módosított formában válhatott elfogadhatóvá.

A könyv feletti ellenőrzés egy újfajta hatalmat hozott létre. Az inkvizítor a vádlott szobájában vagy emlékeiben keresett bizonyítékot; a cenzor a mondatban. Mi számít veszélyes állításnak? Mit sugall egy metafora? Milyen teológiai következménye lehet egy csillagászati modellnek? Hol ér véget a hipotézis és hol kezdődik a dogmával való konfliktus?

Ez különösen a tudományos forradalom idején vált kényessé. A természet vizsgálata olyan állításokhoz vezethetett, amelyek nem teológiai szándékból születtek, mégis érintették a Szentírás hagyományos értelmezését. A kopernikuszi rendszer például csillagászati modell volt, de ha a bibliai szövegek bizonyos olvasata a Föld mozdulatlanságát feltételezte, a kérdés teológiai következményt kapott.

A tiltott könyvek története ezért nem egyszerűen a „tudomány kontra vallás” konfliktusának bizonyítéka. A katolikus egyházban tudományos munka folyt, egyházi személyek is részt vettek a korszak kutatásaiban, és a cenzúra gyakran belső teológiai vitákból született. Ugyanakkor a hatósági ellenőrzés valós korlátot jelentett. A kutató vagy szerző nemcsak szakmai ellenfeleivel, hanem intézményi tilalommal is szembekerülhetett.

Az Index egyházi jogi kötelező erejének 1966-os megszüntetése jól jelzi a történeti változást. A Hittani Kongregáció ekkor kimondta, hogy a jegyzékhez többé nem kapcsolódik egyházi jogi cenzúra, miközben erkölcsi figyelmeztető szerepet továbbra is tulajdonított neki. A katolikus egyház továbbra is megfogalmazhatja, mely műveket tartja tévesnek vagy károsnak, de az olvasás korábbi jogi-egyházi tilalmazási rendszere megszűnt.

A cenzúra története mégis különösen modernnek hat. A kérdés ma is velünk van, csak más szereplőkkel: ki fér hozzá információhoz, ki dönt a láthatóságról, milyen tartalom terjedhet, és mikor válik a védelemre hivatkozó korlátozás a gondolat feletti hatalommá? A 16. századi Index nem az internet előképe, de ugyanazt az örök problémát teszi fel: lehet-e az igazságot úgy megvédeni, hogy közben megtiltjuk a tévedés megismerését?

34. Bruno és Galilei

Giordano Bruno és Galileo Galilei nevét gyakran együtt említik, mintha ugyanannak a történetnek két változata lenne: a tudós kimondja, hogy a Föld kering a Nap körül, az egyház pedig eretnekként üldözi. A valóság ennél összetettebb. Éppen a két ügy különbsége mutatja meg, miért veszélyes a „tudomány kontra egyház” egyszerű képlete.

Bruno 1548-ban született Nolában, és fiatalon belépett a dominikánus rendbe. Már szerzetesként konfliktusba került környezetével. Gondolkodása nem korlátozódott csillagászatra: a Szentháromság, Krisztus természete, a szentségek, a Mária- és szenttisztelet, a lélek, a világmindenség és más alapvető teológiai-filozófiai kérdésekben is heterodox nézeteket vallott. Életének jelentős részét vándorlással töltötte Európában, különböző udvarokban és egyetemi központokban keresve helyet.

A kopernikuszi rendszer fontos kiindulópont volt számára, de Bruno messz tovább ment Kopernikusznál. Végtelen vagy határtalan világegyetemről, megszámlálhatatlan világokról gondolkodott, és filozófiája olyan istenképet alakított ki, amely nehezen volt összeegyeztethető a katolikus ortodoxiával. Ha tehát úgy fogalmazunk, hogy „Brunót azért égették meg, mert azt

mondta, a Föld kering a Nap körül”, súlyosan leegyszerűsítjük az ügyet.

1592-ben Velencében letartóztatták, majd Rómába vitték. Pere hosszú évekig tartott. A római inkvizíció különböző tanításait vizsgálta, és újra meg újra azt várta tőle, hogy visszavonja az eretneknek minősített tételeket. Bruno bizonyos kérdésekben kész volt pontosítani vagy engedni, másokban nem. A konfliktus végül nem oldódott fel. 1600 februárjában Rómában, a Campo de' Fiorin megégezték.

A halál módja Brunót később a szabad gondolkodás mártírjává tette. A 19. században emelt római szobra már nem egyszerűen egy reneszánsz filozófusnak állít emléket, hanem az egyházi tekintéllyel szembeni intellektuális szabadság jelképének. Ez az utóélet érthető, de visszamenőleg hajlamos modern tudósfigurát faragni belőle. Bruno filozófus, teológiai lázadó, mágikus-hermetikus gondolkodó és kozmológiai spekulátor egyszerre volt; éppen ez a nehezen besorolható összetettség tette ügyét olyan konfliktusossá.

Galileo Galilei esete más. Ő matematikus és megfigyelő természettudós volt, akinek távcsöves felfedezései erős érveket szolgáltatottak a hagyományos arisztotelészi-kozmológiai világkép ellen. A Hold felszínének egyenetlenségei, a Jupiter holdjai, a Vénusz

fázisai és más megfigyelések megmutatták, hogy az ég nem úgy működik, ahogyan a régi modell egyszerű változata feltételezte.

A kopernikuszi heliocentrizmus azonban a 17. század elején még nem pusztán megfigyelési tényként állt készen. Komoly csillagászati és fizikai kérdések maradtak nyitva. A vita ezért tudományon belül is valódi volt. A problémát az tette különösen veszélyessé, hogy bizonyos teológusok a Föld mozdulatlanságát bibliai állításokhoz kapcsolták. Ha Galilei nem csupán számítási hipotézisként, hanem a fizikai valóság leírásaként védte a heliocentrizmust, a vita átléphette a teológiai határt.

1616-ban a heliocentrikus tan bizonyos megfogalmazását elítélték, és Galileit figyelmeztették. Évekkel később, VIII. Orbán pápa idején úgy vélte, ismét van tere a kérdés tárgyalásának. 1632-ben megjelent Párbeszéd a két legnagyobb világrendszeréről című műve. A könyv formailag párbeszéd volt, de a heliocentrikus álláspont erős jelenléte és a mű körül kialakuló udvari-teológiai konfliktus miatt az ügy gyorsan elmérgesedett.

1633-ban Galileit a római inkvizíció elé idézték. Visszavonásra kényszerült, és határozatlan idejű inkvizíciós fogságra ítélték; a büntetést rövid időn belül enyhébb felügyeletre, majd házi őrizetre változtatták. Nem

égették meg, és a legendás mondat – „És mégis mozog a Föld” – történeti hitelessége erősen kétséges. Utolsó éveiben tovább dolgozott, bár mozgását és publikációs lehetőségeit korlátozták.

Bruno és Galilei történetének közös pontja tehát nem az, hogy ugyanazt a tudományos tételt vallották. A közös pont az intézményi határ kérdése. Ki jogosult eldönteni, hogy egy természetfilozófiai állítás mikor érinti a hitet? Mi történik, ha egy kutatási eredmény miatt át kell értelmezni egy bibliai szöveg hagyományos olvasatát? És mit tehet az egyházi hatóság, ha úgy érzi, hogy a vita már nem szakmai, hanem dogmatikai?

A modern katolikus álláspont maga is jelentősen átalakult. Galilei ügye hosszú önvizsgálat tárgya lett, és II. János Pál 1992-ben nyilvánosan beszélt a teológusok tévedéséről és a konfliktus tragikus jellegéről. Ez nem egyszerűen egy 17. századi ítélet utólagos megsemmisítése; annak felismerése, hogy a teológia túllépte saját kompetenciáját, amikor egy változó természettudományos kérdésben túl szorosan kötötte magát egy konkrét kozmológiai modellhez.

Bruno esetében nincs hasonló formális rehabilitáció. Ennek oka részben az, hogy az ellene felhozott tételek jelentős része valóban olyan teológiai kérdés volt, amelyet a katolikus egyház ma sem fogadna el. Ez azonban nem

igazolja kivégzését. Éppen itt válik világossá a modern változás lényege: egy egyház ma is mondhatja egy tanításra, hogy téves vagy összeegyeztethetetlen a hitével, de ebből nem következhet az ember testi büntetése.

Bruno máglyája és Galilei házi őrizete között tehát nem a „tudomány győzelme” az egyetlen történet. Sokkal mélyebb változás következett be: lassan különvált egymástól a tanbeli ítélet és a világi kényszer joga. A gondolat többé nem azért lett szabad, mert mindenki ugyanazt kezdte gondolni, hanem mert egyre kevésbé fogadták el, hogy egy tévesnek tartott gondolatért a testet is büntetni lehet.

...

VIII. rész

Boszorkányok, tudósok és az utolsó eretnekek

35. Boszorkányüldözés – az inkvizíció műve?

A boszorkányüldözés a történeti emlékezetben szorosan összenőtt az inkvizícióval. Festmények, filmek és népszerű elbeszélések gyakran ugyanabba a sötét középkori világba helyezik a boszorkányt, az inkvizítort és a máglyát. Valójában a nagy európai boszorkányüldözések súlypontja nem a klasszikus középkor, hanem a kora újkor volt, és a perek jelentős részét világi bíróságok folytatták.

Ez nem jelenti azt, hogy az egyházi intézményeknek ne lett volna szerepük. A középkori eretnekségtan, a démonológia, az inkvizíciós eljárás és a teológusok munkái hozzájárultak ahhoz a fogalmi világhoz, amelyben a boszorkányságot egyre inkább nem pusztán károkozó mágiának, hanem a Sátánnal kötött szövetségnek lehetett elképzelni. A két történet tehát érintkezik, de nem azonos.

Brian P. Levack kutatása különösen fontos a különbségtételhez. A nagy európai boszorkányüldözésnek nem volt egyetlen központja, egyetlen parancsnoka vagy egyetlen oka. Sokféle joghatóságban zajlott, katolikus és protestáns területeken egyaránt. A Német-római Birodalom szétagolt tartományaiban, Svájcban, Franciaország egyes vidékein és Skóciában nagyon súlyos hullámok alakultak ki, miközben más térségekben jóval

kisebb volt az üldözés.

A modern becslések szerint Európában nagyjából kilencvenezer ember ellen indulhatott formális boszorkánysági eljárás a kora újkorban, és körülbelül negyvenötezret végezhettek ki. Ezek szükségképpen bizonytalan összesítések, mert sok irat elveszett, és régióként eltér a források minősége. A számok mégis elég világosan mutatják két szélsőséges állítás tarthatatlanságát: nem „milliókat” égettek el, de az üldözés korántsem volt jelentéktelen vagy ritka jelenség.

A földrajzi különbségek a legtanulságosabbak. Ha az üldözés egyszerűen a katolikus inkvizíció következménye lett volna, akkor éppen Spanyolországban és Itáliában kellett volna a legtöbb boszorkánynak máglyára kerülnie. Sok kutatás ezzel szemben azt mutatja, hogy a spanyol és római inkvizíció bizonyos korszakokban kifejezetten fékezni tudta a helyi boszorkánypánikokat. A központosított, eljárási szabályokhoz ragaszkodó fórum időnként szkeptikusabban viszonyult a láncszerű feljelentésekhez, mint a helyi világi bíróság.

A spanyol példa különösen érdekes. A baszk területeken 1609–1611 körül nagy boszorkányhisztéria bontakozott ki. Alonso de Salazar Frías inkvizítor azonban ahelyett, hogy egyszerűen újabb neveket keresett volna, kételkedni kezdett a vallomások megbízhatóságában. A központi

inkvizíciós tanács későbbi szabályai szigorították a bizonyítást, óvtak attól, hogy valakit pusztán más vádlott vallomása alapján ítéljenek el, és hozzájárultak a kivégzések visszaszorulásához.

Ez elsőre paradoxonnak tűnhet. Az az intézmény, amely más ügyekben vallási kényszert alkalmazott, a boszorkányperekben időnként fékként működött. A történeti valóság azonban tele van ilyen ellentmondásokkal. A központosított bíróság nem azért lett hirtelen modern vagy humanista, mert nem hitt az ördögben. Azért lehetett óvatosabb, mert tapasztaltabb volt a vallomások, feljelentési láncok és kényszerrel szerzett bizonyítékok kezelésében, és mert saját eljárási tekintélyét is védeni akarta a helyi pánikokkal szemben.

A boszorkányper tehát nem az inkvizíció „tipikus ügye”. Sok helyen a világi büntetőjog keretei között zajlott, és a legsúlyosabb tömegperek között számos olyat találunk, ahol sem pápai, sem spanyol, sem római inkvizítor nem játszott vezető szerepet. Protestáns területek ugyanúgy részt vettek az üldözésben, ami megint csak óvatosságra int a felekezeti magyarázatokkal szemben.

Ugyanakkor a boszorkányság és eretnekség fogalma között valóban volt átjárás. Ha a boszorkányt úgy képzeltek el, mint aki tudatosan szövetséget köt a Sátánnal, megtagadja a keresztséget és részt vesz az igaz

hit ellenségének kultuszában, akkor már nem egyszerűen bűbájos vagy károkozó volt. Egyfajta ellenegyház tagjává vált a képzeletben. A boszorkányszombat mítosza ezért hasonló szerkezettel működött, mint a korábbi eretnekekről szóló démonizáló vádak: titkos éjszakai gyűlés, szexuális deviancia, szentséggyalázás, gyermekek veszélyeztetése, a társadalmi rend kifordítása.

A történet egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy a vádlottak valós gyakorlatai és az üldözők elméletei nem ugyanazok. Lehettek emberek, akik népi gyógyítást, jóslást, átkokat vagy más mágikus szokásokat gyakoroltak. Ebből azonban nem következik, hogy létezett volna egész Európára kiterjedő titkos sátánista boszorkányvallás. A démonológiai modell gyakran a kihallgatás során rendezte egységes történetté a nagyon különböző helyi hiedelmeket.

A boszorkányüldözés ezért az eretnekség történetének rokona, nem egyszerű folytatása. Ugyanaz a kulturális képesség működik benne: egy közösség a láthatatlan veszélyt felismerhető ellenséggé alakítja, majd jogi eljárással megpróbálja eltávolítani. De a szereplők, bíróságok, vádak és időpontok mások. A két történet összemosása nemcsak pontatlan, hanem el is rejti, milyen sokféle intézmény képes üldözővé válni.

36. Hogyan született meg a boszorkány?

A falusi ember, akit a szomszédja azzal vádolt, hogy megrontotta a tehenét vagy betegséget hozott a gyermekére, még nem feltétlenül ugyanaz a „boszorkány” volt, akit a demonológus könyvek leírtak. A nagy kora újkori boszorkányüldözéshez több gondolati elemnek kellett egymásba kapcsolódnia.

Az első a károkozó mágia régi hite volt. Európa számos közösségében természetesnek tartották, hogy bizonyos emberek átkokkal, rontással vagy különleges tudással befolyásolhatják a világot. Ha egy veszekedés után elpusztult az állat, megromlott a tej vagy megbetegedett valaki, könnyen kialakulhatott gyanú. Ez a szomszédsági szint évszázadokkal régebbi volt a nagy boszorkányüldözésnél.

A második elem a tanult démonológia. Teológusok és jogászok fokozatosan olyan elméletet építettek, amelyben az egyéni mágikus tett mögött a Sátán világméretű összeesküvése állt. A boszorkány nem pusztán maga cselekszik: hatalmát az ördögtől kapja, szövetséget köt vele, megtagadja Istent, és más boszorkányokkal együtt részt vesz titkos gyűléseken.

Ebből született a „kumulatív” boszorkányfogalom: rontás, ördögi paktum, éjszakai repülés, boszorkányszombat, démonokkal való szexuális kapcsolat és szentséggyalázás különböző hagyományai egyetlen bűnrendszerré álltak össze. Nem minden per tartalmazta mindezeket, és nem minden régióban hitték ugyanazt. De az elit jogi-teológiai kultúrában létrejött egy olyan sablon, amelybe a helyi vádak beilleszthetők voltak.

A Malleus Maleficarum, a Boszorkánypörölly 1486-os megjelenése ennek a folyamatnak híres állomása. Heinrich Kramer dominikánus inkvizítor műve részletesen tárgyalta, hogyan kell felismerni és üldözni a boszorkányokat. Hatását azonban érdemes pontosan fogalmazni. Nem ez a könyv „találta fel” a boszorkányüldözést, és nem egyetlen pápai parancs indította el Európa-szerte a máglyákat. A mű inkább összefoglalta és terjesztette azokat az elképzeléseket, amelyek már kialakulóban voltak, és a nyomtatás révén szélesebb szakmai közönséghez jutottak el.

A harmadik döntő tényező a büntetőeljárás volt. A nagy boszorkányperekhez nem elég, hogy a közösség fél a mágiától. Olyan bírósági rendszer is kell, amely képes láthatatlan bűnt bizonyítani. A tanúvallomások, a gyanújelek és különösen a kínzás új dinamikát teremthetett. Ha a vádlottól nemcsak saját cselekedeteit,

hanem társai nevét is követelték, egyetlen ügyből láncreakció születhetett.

Levack különösen hangsúlyozza a kínzás szerepét a démonológiai részletek előállításában. A vallató gyakran már ismerte azt a történetet, amelyet hallani akart. Ha a vádlott tagadott, újra kérdezték; ha a fájdalom alatt végül vallott, a kérdések sablonja segített kialakítani a választ. Ebben az értelemben a kínzás nem egyszerűen „feltárta” a boszorkányok titkos világát, hanem részben létre is hozta a jegyzőkönyvekben azt a koherens világot, amelyről a demonológusok írtak.

A boszorkányvádak nem véletlenszerűen estek férfiakra és nőkre. Európa legtöbb térségében a vádlottak több mint háromnegyede nő volt, bár a regionális eltérések jelentősek, és voltak vidékek, ahol férfiak nagyobb arányban kerültek bíróság elé. A női túlsúly magyarázatára nincs egyetlen kulcs. A nőkről alkotott teológiai és kulturális sztereotípiák, a szegénység, az idősödés, az özvegység, a háztartási konfliktusok, a gondoskodással kapcsolatos társadalmi elvárások és a helyi kapcsolatrendszerek egyaránt szerepet játszhattak.

A misogínia valós eleme volt a boszorkánydiskurzusnak, különösen egyes tanult művekben. Mégsem elég azt mondani, hogy a boszorkányüldözés egyszerűen „nők elleni háború” volt. Sok feljelentő maga is nő volt, a helyi

konfliktusok bonyolultak lehettek, és a férfi boszorkányok jelentős aránya bizonyos régiókban megmutatja, hogy a vád nem kizárólag nemi kategória szerint működött. A nemek közötti hatalmi egyenlőtlenség azonban fontos feltétele volt annak, hogy a „veszélyes nő” képe ilyen erős legyen.

A negyedik tényező a vallási reform. A protestáns és katolikus megújulás egyaránt erősebben akarta keresztény normák szerint formálni a társadalmat. A Biblia intenzívebb olvasása, a Sátán működésének hangsúlyozása, a „babonás” gyakorlatok elleni küzdelem és a fegyelmezettebb keresztény élet igénye mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mágiát kevésbé tűrjék meg.

Végül társadalmi és gazdasági válságok is fokozhatták a vádakat. A 16. század vége és a 17. század eleje sok helyen rossz terméseket, élelmiszer-drágulást, járványokat, háborús terheket és bizonytalanságot hozott. A „kis jégkorszak” hűvösebb évtizedei nem magyarázzák önmagukban a boszorkányüldözést, de olyan környezetet teremthettek, amelyben egy család tragédiája könnyebben keresett személyes bűnbakot.

A legfontosabb tehát a több ok együttállása. Hiedelem önmagában nem elég. Misogínia önmagában nem elég. Rossz idő önmagában nem elég. Kínzás önmagában sem magyaráz mindent. A nagy üldözési hullám akkor válhatott

lehetővé, amikor a helyi konfliktus, a démonológiai elképzelés, a jogi eljárás, a vallási fegyelem és a társadalmi feszültség ugyanabba az irányba kezdett hatni.

Ezért voltak olyan szomszédos vidékek, ahol az egyik oldalon százakat üldöztek, a másikon pedig alig indult per. A boszorkányüldözés nem egyszerűen „a középkori ember babonája” volt. Komplex kora újkori jelenség, amelyhez fejlett jog, nyomtatott szakirodalom, állami intézmények és tanult elmélet ugyanúgy kellett, mint a falusi félelem.

37. Amikor megszűnt égni a máglya

A nagy európai boszorkányüldözés nem egyetlen felvilágosult rendelettel ért véget. Nem volt olyan pillanat, amikor Európa egyszerre felismerte volna, hogy boszorkányok nincsenek, és ettől másnap minden máglya kialudt. A hanyatlás régióként eltérő időben kezdődött, és több évtizeden, helyenként több mint egy évszázadon át tartott.

Levack szerint a legfontosabb változás a jogi óvatosság növekedése volt. A felsőbb bíróságok egyre gyakrabban vizsgálták felül a helyi ítéleteket, szigorúbb bizonyítékokat követeltek, korlátozták a kínzást, és kevésbé fogadták el azt, hogy egyik vádlott vallomása önmagában újabb emberek letartóztatásának alapja legyen. Ez látszólag technikai változás, következménye azonban óriási volt.

A boszorkánypánik ugyanis láncreakcióként működött. Egy vallomásban elhangzott három név, a három új vádlott további neveket mondott, és a vizsgálat egyre szélesebb körre terjedt. Ha a bíróság megszakította ezt a láncot – például nem tekintette elegendő bizonyítéknak a kínzás alatt adott névsort –, a tömeges üldözés dinamikája összeomlott.

Franciaország és Spanyolország példája jól mutatja a központi ellenőrzés szerepét. A párizsi Parlement a helyi halálos ítéletek felülvizsgálatával sok esetben visszafordította a túlkapásokat. Spanyolországban az inkvizíció központi tanácsa szabályokat írt elő, és bizonyos boszorkányügyekben szigorúan korlátozta a helyi fantáziát. A furcsa történeti eredmény az lett, hogy az állami vagy egyházi centralizáció egyes területeken éppen az üldözési hullámokat fékezte.

A kínzás visszaszorítása szintén döntő volt. Amikor a vallomást már nem lehetett fájdalommal előállítani, sok démonológiai vád bizonyíthatatlanná vált. A boszorkány állítólagos repülése, az ördöggel kötött paktum vagy az éjszakai szombat ritkán hagyott fizikai nyomot. Ha a bíróság nem fogadta el automatikusan a vallomást „a bizonyítékok királynőjeként”, az ügyészségnek olyan bizonyítékot kellett volna felmutatnia, amely sokszor egyszerűen nem létezett.

Ezzel párhuzamosan a művelt elit természetfelfogása is változott. Nem egyik napról a másikra tűnt el az ördögbe vagy a mágiába vetett hit. Sok bíró még úgy lett szkeptikus az egyes perek iránt, hogy elvben továbbra is lehetségesnek tartotta a boszorkányságot. A kulcskérdés nem az volt: „létezhet-e boszorkány?”, hanem: „bizonyítható-e, hogy éppen ez a vádlott boszorkány?” Ez a

jogi szkepszis többet tett a máglyák megszüntetéséért, mint az elméleti hitetlenség.

A 17. század második felétől a vallási légkör is lassan változott. A nagy felekezeti háborúk kimerítették Európát. A minden eltérés mögött sátáni összeesküvést kereső gondolkodás vesztett erejéből, miközben az állam egyre inkább saját rendészeti és gazdasági érdekei szerint szervezte a társadalmat. A vallási fegyelem nem tűnt el, de más problémák kerültek előtérbe.

A felvilágosodás később tovább erősítette a kételyt. A természetfeletti magyarázatokkal szemben nagyobb teret kapott a természetes okok keresése. A régi boszorkánytörténetek egyre több értelmiségi számára bizonyultak nevetségesnek vagy bizonyíthatatlannak. Mégis tévedés volna kizárólag „a tudomány győzelmével” magyarázni a változást. A perek sok helyen már azelőtt visszaszorultak, hogy a társadalom széles körben feladta volna a boszorkányokba vetett hitet.

A törvények is lassan követték a gyakorlatot. Egyes országokban a 18. századig érvényben maradtak boszorkánysági rendelkezések, miközben a bíróságok már alig alkalmazták őket. Az utolsó kivégzések időpontja ezért nem azonos a boszorkányhit végével. Emberek továbbra is gyanúsították szomszédaikat, sőt időnként önbíráskodtak is. Csak ekkor már maga az állam kezdte büntetni azokat,

akik „boszorkányt” bántalmaztak.

Ez a fordulat mélyebb, mint elsőre látszik. A korábbi rendszerben a közösségi félelmet a bíróság legitimálta: a boszorkányt kellett eltávolítani. Később ugyanaz a közösségi félelem elvesztette állami támaszát. A jog azt mondta: attól, hogy valaki hisz a szomszéd természetfeletti bűnében, még nem jogosult erőszakot alkalmazni ellene.

Az eretnekség történetében ugyanez a folyamat zajlott le. A hitbeli ítélet nem feltétlenül szűnt meg. Egyházak továbbra is meghatározták, mit tartanak igaznak és tévesnek. Ami lassan eltűnt, az a tévedés testi büntetésének társadalmilag elfogadott joga. Az állam egyre kevésbé vállalta, hogy a másvilági üdvösség érdekében embereket kínozzon vagy kivégezzon.

A máglya tehát nem akkor aludt ki, amikor Európa hirtelen felvilágosult. Akkor kezdett kialudni, amikor a bizonyítás nehezebb lett, a központi bíróságok óvatosabbá váltak, a kínzás visszaszorult, a vallási egység politikai szükségessége gyengült, és a kétely egyre elfogadhatóbbá vált. A lelkiismereti szabadság történetének egyik alapja nem egyetlen nagy eszme, hanem sok apró jogi fék volt.

IX. rész

Az eretnokség halála és továbbélése

38. Darwin - eretnokség máglya nélkül

Charles Darwin már egy egészen más világban dolgozott, mint Bruno vagy Galilei. A 19. századi Nagy-Britanniában egy természettudományos elmélet miatt nem fenyegette inkvizíciós per vagy máglya. Mégis éppen Darwin mutatja meg, hogy az „eretnek” gondolat akkor is képes megrendíteni vallási bizonyosságokat, amikor az eretnokség már nem büntetőjogi kategória.

Darwin 1831 és 1836 között a Beagle fedélzetén tett világkörüli útján hatalmas természettudományos anyagot gyűjtött. A következő évtizedekben egyre inkább arra jutott, hogy a fajok nem változatlanul, külön-külön teremtett formák, hanem hosszú történeti folyamatban módosulnak. A természetes szelekció elmélete a változatosság és az öröklődés keretében magyarázta, hogyan maradhatnak fenn bizonyos tulajdonságok és hogyan alakulhatnak ki új formák.

A gondolat vallási következménye nem az volt, hogy Darwin egyszerűen „bebizonyította, hogy nincs Isten”. Ilyet az evolúció elmélete önmagában nem bizonyít. Sokkal inkább azt tette szükségtelemmé, hogy az élővilág minden részletét közvetlen, külön teremtő aktussal magyarázzák. A természet rendjének olyan mechanizmust adott, amely

hosszú idő alatt tervszerű beavatkozás nélkül is képes összetett alkalmazkodásokat létrehozni.

Darwin tisztában volt azzal, milyen érzékeny kérdéshez nyúl. 1844-ben már hosszú vázlatot készített elméletéről, és feleségének, Emmának rendelkezést hagyott arra az esetre, ha meghalna a publikálás előtt. Emma mélyen vallásos volt, férje kételyei pedig személyes fájdalmat okoztak számára. Kettejük kapcsolatában ezért a tudomány és hit konfliktusa nem elvont vita, hanem házastársi tapasztalat lett.

Darwin hosszú ideig nem publikálta teljes elméletét. Ennek több oka volt: bizonyítékokat gyűjtött, dolgozott részleteken, és valóban érzékelte a várható botrányt is. 1858-ban Alfred Russel Wallace hasonló gondolatokat küldött neki, ami felgyorsította a munkát. 1859-ben megjelent *A fajok eredete*.

A vita azonnal túllépett a biológián. Sok keresztény gondolkodó fenyegetésként élte meg az evolúciót, mások viszont megpróbálták összeegyeztetni a teremtés hitével. Fontos, hogy „az egyház” itt sem egységes szereplő. A 19. század kereszténységében különböző felekezetek, teológiai iskolák és bibliaértelmezések léteztek. Voltak éles elutasítók és olyan vallásos tudósok is, akik elfogadták a fejlődés gondolatát.

Darwin személyes vallási útja sem írható le egyetlen címkével. Fiatalon teológiai tanulmányokat is folytatott, később hite fokozatosan meggyengült. A természet szenvedése, személyes veszteségei és tudományos gondolkodása egyaránt hatottak rá. Nem épített ateista mozgalmat, és általában óvatosan beszélt a végső metafizikai kérdésekről.

A katolikus egyház evolúcióhoz való viszonya hosszú fejlődésen ment át. A 20. század folyamán egyre világosabbá vált, hogy az evolúciós biológia elfogadása nem szükségképpen jelenti a teremtés teológiai fogalmának elutasítását. II. János Pál 1996-ban már úgy fogalmazott, hogy az új ismeretek fényében az evolúció több egyszerű hipotézisnél. Ez nem azt jelenti, hogy minden teológiai kérdés eltűnt, hanem azt, hogy a bibliai teremtésselbeszélést nem kell természettudományos tankönyvként olvasni.

Darwin története ezért új korszakot jelöl. A tudományos vita már nem eretnekper, de a kulturális konfliktus nyelve továbbra is vallási lehet. A „darwinizmus” egyes vitákban hitellenes jelszóvá, másoknál a szellemi felszabadulás jelképévé vált. Mindkét oldal hajlamos volt többet beleláttni a biológiai elméletbe, mint amennyit önmagában állított.

Az eretnokség történetének szempontjából a lényeg nem az, hogy Darwin „eretnek volt-e”. Hivatalos

értelemben ez már rosszul feltett kérdés. A fontos változás az, hogy egy alapvető világképi konfliktus úgy zajlott le, hogy a fő eszköz a könyv, a vita, az egyetem, a prédikáció és a sajtó volt – nem a testi kényszer. Az igazságért folytatott harc megmaradt, de a harc szabályai megváltoztak.

39. Akiket az egyház később rehabilitált

Az intézmények ritkán kérnek könnyen bocsánatot. Különösen nehéz ez olyan egyház számára, amely tanításának igazságigényét nem egyszerűen történeti véleményként, hanem vallási küldetésként érti. Mégis a 20. század végére a katolikus egyház több olyan történeti ügyet kezdett újraértékelni, amelyben korábbi egyházi hatóságok súlyos szerepet játszottak.

A legismertebb példa Galilei. A 19–20. században a per iratai egyre szélesebb körben váltak kutathatóvá, és a történeti kép fokozatosan pontosodott. II. János Pál 1979-ben kezdeményezte az ügy új vizsgálatát, majd szakértői bizottság dolgozott a történeti és teológiai kérdéseken. 1992-ben a pápa nyilvánosan beszélt a korabeli teológusok tévedéséről és a konfliktus tragikus félreértéseiről.

A „rehabilitáció” szó itt nem modern bírósági felmentést jelent. Galilei rég halott volt, és az egyház már régen nem tartotta tiltott tudománynak a heliocentrizmust. A gesztus jelentősége inkább az önértelmezésben rejlett: az egyházi vezetés kimondta, hogy a hit védelmére hivatkozó elődök olyan területre vitték az intézményi tekintélyt, ahol tévedtek.

Husz János ügye másképp alakult. 1999-ben II. János Pál mély sajnálatát fejezte ki Husz kegyetlen halála miatt, és méltatta erkölcsi jelentőségét. Formális rehabilitáció azonban nem történt meg, részben azért, mert tanításának történeti és teológiai megítélése összetettebb annál, mint hogy egyetlen korábbi ítéletet egyszerűen visszavonjanak. A modern ökumenikus közeledés mégis alapvetően más nyelvet használ vele kapcsolatban, mint a 15. századi eretnekítélet.

Jeanne d'Arc esetében a fordulat már jóval korábban bekövetkezett. Perét 1456-ban érvénytelenítették, majd évszázadokkal később boldoggá és szentté avatták. Az a nő, akit egyházi bíróság visszaeső eretnekként adott át a máglyának, ma a katolikus szentek között szerepel. Kevés történet mutatja ennyire látványosan, hogy az intézményi ítélet és a történeti emlékezet radikálisan eltérhet egymástól.

Giordano Bruno helyzete ismét más. A katolikus egyház nem rehabilitálta formálisan, és ennek teológiai oka is van: több olyan nézetet vallott, amely ma is összeegyeztethetetlen a katolikus dogmával. A modern különbség azonban nem abban áll, hogy az egyház ma helyesnek tartaná Bruno tanításait. Abban áll, hogy egy tanítás tévesnek minősítéséből többé nem következhet a tanító kivégzése.

2000. március 12-én II. János Pál a Szent Péter-bazilikában különleges bűnbánati liturgiát vezetett. Az egyház múltjának több bűnéért kért bocsánatot, köztük az igazság szolgálatában alkalmazott intoleráns és erőszakos módszerekért. A megfogalmazások sok kritikusa szerint túlságosan általánosak voltak, kevés konkrét névvel és eseménnyel. Mégis történelmi jelentőségű volt, hogy a pápaság intézményesen beszélt arról: a hit nevében is lehetett az evangéliummal ellentétes módon cselekedni.

Ez az önkritika nem oldja fel a történelmi felelősséget, és nem teszi meg nem történetté a kivégzéseket. A bocsánatkérésnek éppen az a feltétele, hogy a múltat ne próbáljuk szebbé festeni. Ugyanakkor igazságtalan volna úgy tenni, mintha a mai katolikus egyház változatlanul ugyanazt a jogi és politikai rendet képviselné, mint IX. Gergely vagy Torquemada korában.

A rehabilitációk története ezért a tanbeli fejlődés mellett az intézményi hatalom önkorlátozásáról szól. Egy egyház továbbra is állíthatja, hogy bizonyos tanítás igaz, más tanítás pedig téves. A döntő modern fordulat az, hogy saját igazságigényét nem kapcsolja automatikusan össze a másként gondolkodó világi megbüntetésének jogával.

Az „eretnek” alakja így különös utóéletet kap. A korabeli bíróság számára veszélyes tévelygő volt. A későbbi nemzedék számára lehet reformer, mártír, tudományos

hős vagy akár szent. A változás nem mindig jelenti azt, hogy az utókor minden tanítását elfogadja. Inkább azt, hogy másként értékeli az ember jogát ahhoz, hogy tévedjen, kételkedjen és vitatkozzon.

HÁTTÉRGYÁR

40. A 20. század eretnekei

A 20. század végén már nem égett máglya Rómában, mégis újra előkerült az eretnekség nyelve. A felszabadítási teológia körüli konfliktus jól mutatja, hogyan él tovább az ortodoxia és eltérés régi kérdése teljesen megváltozott eszközök között.

Latin-Amerikában a 20. század második felében papok és teológusok egyre élesebben szembesültek a nyomorral, földbirtok-koncentrációval, katonai diktatúrákkal és politikai erőszakkal. A II. vatikáni zsinat utáni megújulás és a latin-amerikai püspöki konferenciák hatására megerősödött az a gondolat, hogy az evangéliumot nem lehet a társadalmi igazságtalanságtól függetlenül hirdetni.

Gustavo Gutiérrez, Leonardo Boff és más szerzők a szegények nézőpontját tették teológiai kiindulóponttá. A „felszabadítás” egyszerre jelentett bűntől való vallási szabadulást és társadalmi felszabadulást az elnyomó struktúrákból. Egyes irányzatok marxista társadalomelemzésből is átvettek fogalmakat, különösen az osztály és a gazdasági kizsákmányolás értelmezésében.

A Vatikán számára éppen ez lett a kritikus pont. II. János Pál saját lengyel tapasztalatából erősen antikommunista volt, Joseph Ratzinger bíboros, a Hittani Kongregáció prefektusa pedig attól tartott, hogy egyes

felszabadítási teológiai irányzatok a kereszténység központi fogalmait politikai ideológiává alakítják. A vita tehát nem arról szólt, hogy szabad-e segíteni a szegényeket. Arról szólt, milyen teológiai és politikai eszközökkel értelmezik a szegénységet és a felszabadulást.

A konfliktus legismertebb alakja Leonardo Boff lett. Ratzinger korábban tudományos kapcsolatban állt vele, később azonban Boff egyházképe és felszabadítási teológiája vizsgálat tárgyává vált. 1984-ben Rómába idézték, 1985-ben pedig egyéves beszéd- és tanítási tilalmat kapott. Más latin-amerikai papok és teológusok is fegyelmi intézkedésekkel találkoztak.

Fontos a történeti arányérzék. Boff ügye nem „modern inkvizíció” abban az értelemben, ahogyan a 13. vagy 16. században használtuk a szót. Nem kínozták meg, nem zárták titkos börtönbe hitvallásáért, és nem adták át világi hóhérnak. A Hittani Kongregáció ugyan intézménytörténetileg a római Szent Hivatal utódja, de jogi eszközei és politikai környezete alapvetően megváltoztak.

Mégis van folytonosság egy mélyebb kérdésben. Egy tanító közösségnek döntenie kell arról, mi számít még a saját tanításán belüli vitának, és mi az, ami már összeférhetetlen vele. Ha minden állítás egyformán katolikus, akkor a „katolikus tanítás” fogalma kiürül. Ha viszont minden új megközelítést fegyelmi kérdéssé

tesznek, az intézmény elfojthatja saját teológiai fejlődését.

A felszabadítási teológia története ráadásul nem zárható le az 1980-as években. A katolikus társadalmi tanítás szegények iránti elkötelezettsége tovább erősödött. A latin-amerikai egyház társadalmi igazságosságot hangsúlyozó hagyományának másik fontos alakját, Óscar Romero salvadori érseket – akit 1980-ban mise közben gyilkoltak meg – később szentté avatták. Ez nem jelenti, hogy Romero egyszerűen a felszabadítási teológia valamely iskolájához sorolható; inkább azt mutatja, hogy a szegények és az erőszak áldozatai melletti kiállás önmagában nem azonos a vitatott marxista elemzési módszerekkel.

Ez a történet segít pontosan használni az „eretnekség” fogalmát. A középkori eretnek jogi és társadalmi veszélyben élt. Egy modern egyházi fegyelmi eljárás önmagában egyházi státuszt, tanítási jogot vagy megbízatást érinthet; demokratikus jogállamban ebből nem következik világi büntetés. Ez óriási különbség. A lelkiismereti szabadság történetének sikere éppen abban mérhető, hogy az egyház belső fegyelmi vitája többé nem állami büntetőügy.

Ugyanakkor a régi nyelv emlékeztet arra, hogy az intézményi igazság és az egyéni lelkiismeret feszültsége nem szűnt meg. Csak a kérdés tétje és eszköze változott. A

máglya eltűnt, de a vita arról, ki beszélhet egy közösség nevében, továbbra is velünk maradt.

HÁTTÉRGYÁR

41. Ki nevezi magát ma eretneknek?

A középkorban senki nem azért akart eretnek lenni, mert ez jól hangzott. A címke kiközösítést, vagyonvesztést, börtönt vagy akár halált jelenthetett. A modern kultúrában ennek szinte az ellenkezője történt. Az „eretnek” sokszor dicsérő önmeghatározássá vált: független, bátor, konvenciókat elutasító ember, aki kimondja azt, amit mások nem mernek.

A változás mögött a romantikus lázadó kultusza, a művészeti avantgárd és a modern individualizmus egyaránt ott áll. A 19. század végétől írók és művészek egyre szívesebben nevezték magukat esztétikai vagy kulturális eretneknek. Ami korábban megbélyegzés volt, az a hagyománnyal való szakítás hitelesítő jelvényévé vált.

A 21. században a metafora tovább terjedt a politikába és az üzleti-innovációs nyelvbe. Különböző politikai táborok értelmiségijeik használhatják önmagukra annak kifejezésére, hogy szembeszállnak a szerintük uralkodó véleménykonszenzussal. A technológiai vállalkozói világban pedig az „eretnek” gondolat gyakran összekapcsolódik a felforgató innováció eszméjével: azzal a meggyőződéssel, hogy a valódi innováció nem egyszerűen alkalmazkodik a meglévő szabályokhoz, hanem

megkérdőjelezi őket.

Ez a szóhasználat első pillantásra hízelgő történelmi párhuzamot teremt. Giordano Bruno a máglyán, Galileo a bíróság előtt, egy modern vállalkozó pedig a befektetői konferencián – mindannyian „a régi paradigma ellen”. Csakhogy a hasonlóság nagyon korlátozott. A történelmi eretnek számára a konfliktus gyakran egzisztenciális volt. A modern önjelölt eretnek számára a normaszegés sokszor márka, piaci stratégia vagy figyelemért folytatott verseny.

A „mindenki engem hallgattat el” szerep ráadásul politikai előnyt is adhat. Aki magát eretneknek nevezi, előre úgy rendezi a vitát, hogy ellenfele ne egyszerű vitapartner, hanem az ortodoxia őre legyen. A kritika így üldözésnek, a cáfolat cenzúrának, a társadalmi ellenállás pedig inkvizíciónak tűnhet. A történelmi metafora erős, de könnyen manipulálható.

Ez nem jelenti azt, hogy modern társadalmakban ne létezne konformizmus, szakmai kizárás, politikai nyomás vagy véleménybuborék. A szólásszabadság körüli viták valóságok. A történelmi pontosság azonban megköveteli, hogy különbséget tegyünk a társadalmi kritika és a vallási-büntető üldözés között. Ha minden kellemetlen visszajelzés „inkvizíció”, akkor a szó elveszíti kapcsolatát azokkal, akik valóban börtönbe vagy máglyára kerültek.

A modern eretnekség egyik paradoxona, hogy többnyire önként választott identitás. A középkori vádlott tiltakozott: nem vagyok eretnek, én vagyok az igazi keresztény. A mai lázadó gyakran büszkén mondja: igen, eretnek vagyok. A szó értékjele teljesen megfordult.

Ebben a fordulatban mégis van valami történelmileg értékes. A modern társadalom morális képzeletében a hatalommal szembeni kételkedés erénnyé vált. A többség nem feltétlenül birtokolja az igazságot. Az intézményi tekintély tévedhet. Az a gondolat, amely ma nevetségesnek vagy veszélyesnek tűnik, holnap fontos felismeréssé válhat. Ezt a leckét Európa részben éppen az eretneküldözések történetéből tanulta meg.

De a fordított veszély is létezik. Attól, hogy valaki kisebbségi véleményt vall, még nem lesz igaza. A történelmi eretnek romantikus képe könnyen összekeveri az üldözöttséget az igazsággal. Pedig a történelemben voltak elnyomott csoportok, amelyek tévedtek, és hatalmi intézmények, amelyek bizonyos kérdésekben igaz állítást védtek. Az erkölcsi probléma nem az, hogy a többségnek soha nincs igaza, hanem az, hogy nincs joga erőszakkal megszüntetni a gondolkodás lehetőségét.

A modern „eretnek” ezért akkor méltó a történelmi név pozitív örökségéhez, ha nemcsak a többséggel szemben bátor, hanem saját bizonyosságával szemben is. Kész

érvelni, bizonyítékot elfogadni, tévedését korrigálni. Különböznem az eretnek szabadságát teremti újra, hanem egy új ortodoxiát, amelyben ezúttal ő osztja ki a címkéket.

• • •

HÁTTÉRGYÁR

Epilógus - A lelkiismeret joga

A történet elején egy szó állt: haireszisz. Választás, irányzat, iskola. Két évezred alatt a szó olyan súlyt kapott, amely emberi életet döntött el. Az eretnek lett az, aki nem egyszerűen másképp gondolkodik, hanem veszélyezteti az igazságot, mások üdvösségét és a közösség rendjét.

A történet ezért soha nem pusztán teológiai. Minden eretnekítélet mögött legalább három kérdés található. Mi az igazság? Ki jogosult megmondani? És milyen eszközzel kényszerítheti ki?

Az első kérdésre a modernitás sem adott végleges választ. Vallások, filozófiák és politikai közösségek továbbra is igazságigényeket fogalmaznak meg. A szabadság nem azt jelenti, hogy nincs igaz és hamis, vagy hogy minden vélemény egyformán értékes. Egy egyház éppen azért egyház, mert vannak tanításai; egy tudomány éppen azért tudomány, mert vannak bizonyítási szabályai; egy jogrend azért jogrend, mert bizonyos normákat kötelezőnek tart.

A nagy történeti változás a második és harmadik kérdés között történt. Európa lassan megtanulta szétválasztani

azt a jogot, hogy egy közösség meghatározza saját igazságát, attól a jogtól, hogy a másként gondolkodó testét és életét is birtokolja.

Ez a különbség nem magától értetődő. Évszázadokon át logikusnak tűnt, hogy ha a téves hit örök kárhozatba visz és másokat is megfertőz, akkor a hatóság kötelessége megállítani. Ugyanez a gondolat tette lehetővé, hogy a büntetés szeretetként jelenjen meg: a tévelygőt vissza kell téríteni, a többieket pedig meg kell védeni tőle.

A modern lelkiismereti szabadság radikális állítása ezzel szemben az, hogy az embernek joga van tévedni. Nem csak ahhoz van joga, hogy a hatalom által igaznak tartott dolgot szabadon kimondja. Ahhoz is, hogy olyan vallási, filozófiai vagy politikai meggyőződést valljon, amelyet mások mélységesen hamisnak tartanak – mindaddig, amíg ezzel nem sérti mások jogait.

Ez nem relativizmus, hanem hatalmi önkorlátozás. Az állam nem mondja azt, hogy minden vallás igaz. Azt mondja, hogy nem az ő feladata az örök üdvösség büntetőjogi kikényszerítése. Az egyház nem köteles feladni dogmáit. Azt fogadja el, hogy a hit természetéből következően nem lehet valódi, ha fizikai kényszer hozza létre.

A folyamat természetesen nem egyenes vonalú. A középkorban is voltak, akik tiltakoztak a vallási erőszak ellen. Tours-i Szent Márton már Priscillianus ügyében ellenezte, hogy világi hatalom végezzen ki vallási ellenfelet. Az inkvizíció saját jogrendje is tartalmazott fékeket, még ha azok gyakran elégtelenek voltak. A reformáció után pedig éppen azok a közösségek alkalmaztak kényszert, amelyek maguk is üldözést szenvedtek.

A tolerancia sem egyszerre született. Sokszor nem nemes elvből, hanem kimerültségből. Amikor katolikus és protestáns államok rájöttek, hogy nem tudják végleg eltüntetni egymást, a békés együttélés politikai szükségletté vált. A jogi gyakorlat gyakran megelőzte a filozófiát: felsőbb bíróságok bizonyítékot követeltek, korlátozták a kínzást, felülvizsgálták a helyi pánikokat. Az emberi szabadság néha egy eljárási szabály formájában érkezett meg.

A könyv szereplői nem alkotnak egyetlen hősi sort. A katharok nem modern liberálisok. Luther nem volt vallási pluralista. Kálvin maga is részt vett egy eretnek elítélésében. Bruno nem egyszerűen modern természettudós. A valdensek, anabaptisták, beginák és felszabadítási teológusok között is nagy különbségek vannak. Az összekötő szál nem az, hogy mindannyian

„haladóbbak” voltak üldözőiknél.

Az összekötő szól az a határhelyzet, amelyben egy intézmény azt mondja: eddig lehet vitatkozni, innen már nem. A történelem szempontjából a legfontosabb kérdés nem az, hogy van-e ilyen határ. Minden közösségnek vannak határai. A kérdés az, mi történik azzal, aki átlépi.

Priscillianus lefejezése, Montségur máglyája, Husz János kivégzése, Szervét Mihály genfi halála, Bruno római máglyája és a boszorkányperek nem azért fontosak ma, mert ugyanazt a tanítást képviselték. Azért fontosak, mert megmutatják, hová vezethet, ha a gondolat és a személy büntetése összekapcsolódik.

A modern világ sem mentes a kirekesztés vágyától. A „tévtan” szót gyakran más fogalmak váltják fel: veszélyes eszme, árulás, dezinformáció, erkölcstelen vélemény, a közösség ellensége. Ezek között vannak valóban veszélyes jelenségek, amelyeket a jog jogosan korlátozhat – például közvetlen erőszakra uszítás vagy mások jogainak megsértése. Éppen ezért fontos a történeti különbségtétel. Nem minden korlátozás inkvizíció, és nem minden kisebbségi álláspont hősies eretnekség.

A történeti emlékezet feladata nem az, hogy minden vitában automatikusan az „eretnek” oldalára álljon. Inkább az, hogy gyanakodjon arra a pillanatra, amikor valaki saját

igazságát már nem érveléssel, hanem az ellenfél emberi státuszának megvonásával akarja megvédeni.

A lelkiismeret szabadsága végül nem azt jelenti, hogy nincs igazság. Azt jelenti, hogy az igazság nem fél a vitától.

És talán ez az eretnekek hosszú történetének legfontosabb öröksége.

...

HÁTTÉRGYÁR

Függelék

Kronológia - Egy fogalom kétezer éve

1. század - Az Újszövetség több iratában megjelenik a hairezisz fogalma. A szó eredetileg irányzatot vagy választást jelent, de a keresztény közösségekben fokozatosan negatív értelmet kap.

2-3. század - A korai kereszténység számos teológiai irányzattal vitázik. Gnosztikus tanok, markioniták és más mozgalmak ösztönzik a hitvallási, kánoni és püspöki rend megszilárdulását.

216 körül - Megszületik Mani, a későbbi manicheizmus alapítója. Vallása Perzsiából Nyugat felé és Ázsiába is elterjed, és hosszú időre a kereszténység egyik komoly vallási versenytársává válik.

313 - A milánói megállapodás után a kereszténység a Római Birodalomban törvényes vallásként működhet.

325 - A niceai zsinat elítéli Arius tanítását, és hitvallást fogalmaz meg Krisztus isteni természetéről. A császári hatalom és az egyetemes zsinat együttműködése új mintát teremt.

380 - I. Theodosius Cunctos populos ediktuma a niceai kereszténységet birodalmi normává emeli. A hitbeli eltérés

egyre inkább jogi következményekkel járhat.

385/386 körül – Trierben kivégzik Priscillianust és több követőjét. Ez a nyugati kereszténység történetének első ismert esetei közé tartozik, amikor eretnekségi konfliktus halálos világi ítélethez vezet.

5. század eleje – Szent Ágoston a donatisták elleni küzdelemben elfogadja bizonyos állami kényszer alkalmazását a vallási egység helyreállítására.

10. század közepe – A Balkánon megjelenik a bogumil mozgalom, amely dualista és radikális egyházkritikai elemeket kapcsol össze.

1000 körül – Nyugat-Európában több helyi eretnekségi eset kerül a krónikákba. Az ezredforduló utáni társadalmi és egyházi átalakulás új vallási mozgalmaknak teremt teret.

1022 – Orléans-ban egy eretnekséggel vádolt csoport tagjait elégetik. Az esemény a középkori nyugati eretneküldözés egyik korai, látványos példája.

11-12. század – Az egyházi reform, a laikus vallásosság, az apostoli szegénység eszménye és a prédikáció iránti igény új mozgalmakat hoz létre.

1170-es évek – Lyonban Valdes Péter és követői szegénységet, bibliai életet és laikus prédikációt

hirdetnek. A mozgalomból alakulnak ki a valdensek.

1179 – A III. lateráni zsinat idején a valdensek prédikációs engedélyt próbálnak megszerezni, de a laikus prédikáció kérdésében konfliktusba kerülnek az egyházi renddel.

1184 – A veronai rendelkezések a világi és egyházi hatóságok együttműködését erősítik az eretneknek minősített csoportokkal szemben.

1199 – III. Ince pápa az eretnekséget a felségsértés jogi analógiájával kapcsolja össze, ami erősíti a világi büntetés teológiai-jogi alapját.

1206–1207 – Szent Domonkos prédikációs módszerekkel próbálja visszatéríteni a dél-franciaországi katharokat.

1209 – Megkezdődik az albigens keresztes hadjárat. Béziers és Carcassonne eseményei a vallási és politikai erőszak új szintjét jelzik.

1215 – A IV. lateráni zsinat megerősíti az eretnekség elleni egyházi fellépést, és az inkvizitórius vizsgálati eljárás fejlődésének fontos állomása lesz.

1229 – A toulouse-i zsinat után tovább erősödik az eretnekek helyi felkutatásának rendszere Dél-Franciaországban.

1231 - IX. Gergely külön pápai megbízottakat küld eretnekügyek vizsgálatára. A pápai inkvizíció intézményi korszaka kezdetét veszi.

1231-1233 - Marburgi Konrád Németországban rendkívül szigorú és visszaélésekkel terhelt eljárásokat folytat. 1233-ban meggyilkolják.

1239 - Robert le Bougre Champagne-ban tömeges kivégzést hajtat végre. A korai inkvizíció szélsőséges hullámainak egyik példája.

1244 - Elesik Montségur vára. A kathar ellenállás fontos központja megszűnik, több perfectust máglyán kivégeznek.

1252 - IV. Ince Ad extirpanda bullája meghatározott feltételek között engedélyezi a kínzás alkalmazását eretnekügyekben az itáliai világi hatóságok számára.

13-14. század - Az inkvizíció egyre részletesebb jegyzőkönyveket, kézikönyveket és hálózati információkat használ. Bernard Gui működése ennek egyik legismertebb példája.

1307 - Fra Dolcino fegyveres apostoli mozgalmát leverik; vezetőjét kivégzik.

1310 - Párizsban eretnekként elégetik Marguerite Porete beginát, Az egyszerű lelkek tükre szerzőjét.

1318-1325 – Jacques Fournier püspök részletes kihallgatásokat folyt a Pireneusok térségében, köztük Montaillou lakói ellen. Jegyzőkönyvei később a társadalomtörténet különleges forrásaivá válnak.

1384 – Meghal John Wyclif. Tanait később eretneknek nyilvánítják; követői, a lollardok Angliában hosszú ideig fennmaradnak.

1415 – A konstanzi zsinat után Husz Jánost eretnekként máglyán kivégzik. Halála Csehországban tömegmozgalmat és háborút segít kirobbantani.

1431 – Rouenban kivégzik Jeanne d’Arcot. 1456-ban perét semmissé nyilvánítják; 1920-ban szentté avatják.

1478 – Létrejön a spanyol inkvizíció pápai engedéllyel, de erős királyi ellenőrzés alatt. Kezdetben főként a conversók állítólagos titkos vallásgyakorlatát vizsgálja.

1480-as évek – Tomás de Torquemada főinkvizítorként a spanyol rendszer megszilárdításának meghatározó alakja lesz.

1486 – Megjelenik Heinrich Kramer Malleus Maleficarum című műve, amely a későbbi boszorkánydiskurzus egyik leghíresebb kézikönyvévé válik.

1492 – Granada elfoglalása után lezárul a muszlim politikai uralom az Ibériai-félszigeten. Ugyanebben az

évben a spanyol uralkodók elrendelik a zsidók kiűzését, ha nem térnek át.

1517 – Luther Márton fellépése elindítja azt a reformfolyamatot, amely rövid időn belül tartós egyházszakadássá válik Nyugat-Európában.

1521 – A wormszi birodalmi gyűlés után Luther birodalmi átok alá kerül, de fejedelmi védelem alatt marad. A középkori eretnekmodell politikailag alkalmazhatatlanná válik vele szemben.

1542 – III. Pál pápa létrehozza a római Szent Hivatal, a római inkvizíció központi intézményét.

1553 – Genfben kivégzik Szervét Mihályt (Miguel Servet) antitrinitárius nézetei miatt. Az eset a protestáns vallási kényszer legismertebb példái közé kerül.

1559 – Megjelenik a római tiltott könyvek jegyzékének egyik meghatározó kiadása; a könyvcenzúra az ellenreformáció intézményes eszközévé válik.

1580–1630 körül – A nagy európai boszorkányüldözések legsúlyosabb időszaka. A Német-római Birodalom egyes területein, Svájcban és más régiókban tömegperek zajlanak.

1600 – Giordano Brunót Rómában eretnekként máglyán kivégzik.

1609–1611 – A baszk boszorkányüldözés tapasztalatai után a spanyol inkvizícióban megerősödik a bizonyítási szkepszis; a későbbi szabályok a tömegpánik fékezését szolgálják.

1616 – A heliocentrikus tan bizonyos megfogalmazásai egyházi tilalom alá kerülnek; Galileo Galileit figyelmeztetik.

1633 – Galileit a római inkvizíció elítéli, majd házi őrizetben tölti hátralévő életének jelentős részét.

17. század második fele – Európa több térségében csökken a boszorkányperek száma. A felsőbb bírósági kontroll, a kínzás visszaszorítása és a bizonyítási követelmények erősödése fontos szerepet játszik.

18. század – Az eretnek- és boszorkányperek fokozatosan elvesztik büntetőjogi jelentőségüket. A felvilágosodás, állami centralizáció és jogi reformok tovább szűkítik a vallási kényszer terét.

1781 – Sevillában kivégzik María de los Dolores Lópezt, akit a spanyol inkvizíció utolsó ismert halálos áldozataként szoktak említeni.

1782 – Glarus svájci kantonban kivégzik Anna Göldit; az ügyet gyakran Európa utolsó hivatalosan szankcionált boszorkánykivégzéseként tartják számon, noha jogi

minősítése sajátosan alakult.

1859 – Megjelenik Charles Darwin A fajok eredete című műve. Az evolúció körüli vallási vita már nem eretnekperként, hanem tudományos, kulturális és teológiai konfliktusként zajlik.

1920 – A katolikus egyház szentté avatja Jeanne d’Arcot.

1965–1966 – A II. vatikáni zsinat utáni korszakban a katolikus egyház a vallásszabadságot és a modern állammal való kapcsolatot új módon fogalmazza meg; 1966-ban megszűnik a tiltott könyvek Indexének jogi-egyházi kötelező ereje.

1984–1985 – Leonardo Boff felszabadítási teológus ügyét a Hittani Kongregáció vizsgálja; 1985-ben egyéves beszéd- és tanítási tilalmat kap.

1992 – II. János Pál Galilei ügyének újraértékelése kapcsán elismeri a korabeli teológusok tévedését.

1999 – II. János Pál Husz János haláláról mély sajnálattal beszél, és méltatja történeti jelentőségét.

2000. március 12. – II. János Pál nagy jubileumi bűnbánati liturgián kér bocsánatot az egyház múltjának több bűnéért, köztük az igazság szolgálatában alkalmazott intoleráns és erőszakos módszerekért.

21. század – Az „eretnek” szó egyre gyakrabban pozitív önmeghatározás a kultúrában, politikában és az üzleti-innovációs nyelvben. A fogalom történeti jelentése a büntetőjogi veszélyből a normaszegő identitás felé tolódik.

• • •

HÁTTÉRGYÁR

Kislexikon

Albigensek – A dél-franciaországi katharok középkori elnevezése, amely Albi város nevéből származik. A kifejezés nem feltétlenül tükrözi a mozgalom saját önazonosságát.

Anabaptisták – A reformáció radikális irányzatainak összefoglaló neve. Közös elemük volt a tudatos, felnőtt hitvalláshoz kötött keresztség hangsúlyozása. Katolikus és protestáns területeken is üldözték őket.

Anathéma – Ünnepeles egyházi elítélés, amely valamely tanítást vagy személyt a közösség hitével összeegyeztethetetlennek nyilvánít.

Arianizmus – Arius 4. századi tanításához kapcsolódó irányzat, amely Krisztus és az Atya viszonyát a niceai ortodoxiától eltérően értelmezte. A niceai zsinat elítélte.

Autodafé – Spanyol és portugál inkvizíciós környezetben nyilvános hitcselekmény, amelynek során ítéleteket hirdettek ki és vezeklő rítusokat tartottak. Nem azonos egyszerűen a máglyahalállal.

Beginák – Főként városi, vallásos nők laza közösségei a középkori Nyugat-Európában. Nem alkottak egységes rendet; egyes közösségeiket elfogadták, másokat gyanakvással figyeltek.

Bogumilok - A 10. századtól a Balkánon megjelenő keresztény mozgalom, amely dualista elemekkel és radikális egyházkritikával rendelkezett.

Boszorkányszombat - A kora újkori demonológia elképzelt titkos gyűlése, ahol a boszorkányok állítólag az ördögöt tisztelték és tiltott rítusokat végeztek. Egységes, tényleges európai boszorkányvallás létezésére nincs bizonyíték.

Converso - Spanyol környezetben zsidó származású, keresztény hitre tért személy vagy utódja. A spanyol inkvizíció korai működésében központi célponttá váltak azok, akiket titkos judaizálással gyanúsítottak.

Consolamentum - A kathar vallási gyakorlat központi rítusa, amelyet lelki keresztséggént vagy beavatásként írnak le. A perfectus életformához kapcsolódott, és gyakran a halál közelében is felvehették.

Donatisták - Észak-afrikai keresztény irányzat a késő antikvitásban. A vita a tiszta egyház, a papi érvényesség és az üldözések alatt kompromittálódott klerikusok kérdése körül is forgott.

Eretnekség / herézis - Olyan tanítás vagy nyilvánosan képviselt hitbeli álláspont, amelyet valamely vallási közösség saját alapvető tanításával összeegyeztethetetlennek ítél. Történeti jelentése mindig

intézményi és viszonylagos.

Fraticellik - A ferences szegénységeszmény radikális irányzataihoz kötődő csoportok összefoglaló elnevezése. Egyes közösségeiket eretnekként üldözték.

Gnoszticizmus - Modern összefoglaló fogalom több ókori vallási irányzatra, amelyek a megváltást különleges isteni ismerethez, a gnózishoz kapcsolták. A csoportok tanítása jelentősen eltért egymástól.

Hittani Dikasztérium - A katolikus egyház mai központi intézménye a hit- és erkölcsstan kérdéseinek kezelésére. Intézménytörténetileg a római Szent Hivatal és a Hittani Kongregáció utóda, de eszközei és jogi környezete alapvetően különböznek a kora újkori inkvizícióétól.

Index Librorum Prohibitorum - A katolikus egyház tiltott könyveinek jegyzéke. Több változata és kiadása létezett; 1966-ban megszűnt egyházjogi kötelező ereje és a hozzá kapcsolt cenzúra, miközben erkölcsi figyelmeztető szerepét a Hittani Kongregáció továbbra is hangsúlyozta.

Inquisitio - Latinul vizsgálat, nyomozás. Jogtörténeti értelemben olyan eljárás, amelyben a bíró aktívan gyűjt bizonyítékot és tanúvallomást. Az „inkvizíció” intézményi elnevezés ebből a szóból származik.

Katharok - A 12-13. századi Nyugat-Európa, különösen Dél-Franciaország és Észak-Itália különböző dualista keresztény csoportjainak gyűjtőneve. A modern kutatás vitatja, mennyire alkottak egységes mozgalmat.

Kiközösítés - Egyházi büntetés, amely az érintettet kizárja a szentségi és közösségi élet bizonyos részeiből. Nem azonos a világi büntetéssel.

Lollardok - John Wyclif hatása alatt kialakult angol reformmozgalom követői. Laikus bibliaolvasást és egyházi reformot hangsúlyoztak; több hullámban üldözték őket.

Manicheizmus - Mani 3. századi vallása, amely a fény és sötétség kozmikus küzdelmében magyarázta a világot. Keresztény, iráni és más elemeket kapcsolt össze, és Ázsiától a Mediterráneumig elterjedt.

Malleus Maleficarum - Boszorkánypörölly. Heinrich Kramer 1486-ban megjelent demonológiai és eljárási műve, amely nagy hatású, de nem egyedüli forrása volt a kora újkori boszorkányüldözésnek.

Moriszkó - Az Ibériai-félsziget muszlim eredetű, keresztény hitre tért lakóira és utódaikra használt elnevezés. A 16-17. században vallási és politikai gyanú övezte őket.

Ortodoxia – Egy vallási közösség által helyesnek és normatívnak elfogadott tanítás. Az eretnekség fogalma csak valamely ortodoxia viszonyában értelmezhető.

Perfectus / perfecta – A kathar forrásokban és az ellenük készült iratokban a szigorú aszketikus életet vállaló beavatott vallási elit tagjaira használt megnevezés.

Recidivus / visszaeső eretnek – Olyan személy, aki korábban visszavonta eretneknek minősített tanítását vagy vezeklést vállalt, majd ismét ugyanahhoz az állásponthoz tért vissza. A középkori és kora újkori rendszerben különösen súlyos elbírálás alá eshetett.

Szent Hivatal – A római inkvizíció 1542-ben létrehozott központi intézménye. Későbbi átalakulásokon keresztül a Hittani Kongregáció, majd Hittani Dikasztérium intézménytörténeti elődje.

Spirituális ferencesek – A ferences rend azon középkori irányzatai, amelyek különösen szigorúan ragaszkodtak az apostoli szegénységhez. Egyes csoportjaik konfliktusba kerültek a rendi és pápai vezetéssel.

Valdensek – Valdes Péter 12. századi mozgalmából származó keresztény közösségek. Hosszú üldözés és illegalitás után egy részük a reformációhoz csatlakozott; utódközösségeik ma is léteznek.

HÁTTÉRGYÁR

Mítosz és valóság - Tizenkét állítás az inkvizícióról

1. „Az inkvizíció a sötét középkor kezdete óta folyamatosan működött.”

Nem. A keresztény eretneküldözés sokkal régebbi, de a pápai inkvizíció intézményi kialakulása elsősorban a 13. századhoz kötődik. A spanyol inkvizíció csak 1478-ban jött létre, a római Szent Hivatal pedig 1542-ben.

2. „Minden inkvizíció ugyanaz volt.”

Nem. A középkori pápai megbízottak, a spanyol monarchiához kötődő intézmény és a római Szent Hivatal más szervezeti és politikai környezetben működött. Közös elemeik voltak, de nem kezelhetők egyetlen változatlan szervezetként.

3. „Aki inkvizíció elé került, azt szinte biztosan megégették.”

Nem. A perek nagy része enyhébb büntetéssel, vezekléssel, fogsággal, pénzbírsággal vagy más szankcióval végződhetett. A halálos ítélet valóságos és súlyos része volt a rendszernek, de nem az összes ügy tipikus végkifejlete.

4. „Az egyház maga égette el az eretnekeket.”

Jogilag a halálos büntetést rendszerint világi hatóság hajtotta végre. Ez azonban nem menti fel az egyházi bíróságot: az eretneknek minősítés és a világi karnak való átadás közvetlenül vezethetett a kivégzéshez.

5. „Az inkvizíció találta fel a kínzást.”

Nem. A kínzás a középkori és kora újkori világi büntetőeljárásokban is jelen volt. Az inkvizíció átvette és szabályozta alkalmazását. A tény, hogy jogi keretek között használták, nem teszi elfogadhatóbbá.

6. „Minden vallomást kínzással szereztek.”

Nem. Sok ügyben nem alkalmaztak kínzást. A kényszer lehetősége, a fogva tartás és az eljárási egyenlőtlenség ugyanakkor önmagában is befolyásolhatta a vallomást.

7. „A boszorkányüldözés elsősorban az inkvizíció műve volt.”

Nem. A kora újkori boszorkányperek nagy részét világi bíróságok folytatták. Spanyolországban és Itáliában az inkvizíciós központi ellenőrzés bizonyos időszakokban még fékezhetette is a helyi tömegpánikokat.

8. „Több millió boszorkányt égettek el Európában.”

A modern kutatás ezt nem támasztja alá. A becslések nagyjából kilencvenezer formális eljárással és körülbelül

negyvenötezer kivégzéssel számolnak a kora újkori Európában. A szám kisebb a régi legendáknál, de továbbra is rendkívül súlyos üldözést jelent.

9. „Giordano Brunót kizárólag a heliocentrizmusért égették meg.”

Nem. Bruno számos teológiai és filozófiai kérdésben vallott heterodox nézeteket. Kozmológiája része volt ügyének, de a per nem szűkíthető egyetlen csillagászati tételre.

10. „Galileit megégették.”

Nem. 1633-ban elítélték, visszavonásra kényszerült, majd házi őrizetben élt. Az ügy így is súlyos példája az intézményi vallási tekintély és a természettudomány konfliktusának.

11. „Az inkvizíció csak katolikus jelenség, ezért protestáns üldözésről nem beszélhetünk.”

Az inkvizíció valóban katolikus intézménytörténeti fogalom. Vallási kényszer és eretneküldözés azonban protestáns területeken is létezett. Szervét Mihály genfi kivégzése ennek legismertebb példái közé tartozik.

12. „Ha egy történész árnyalja az inkvizíció rémtörténeteit, akkor mentegeti az intézményt.”

Nem. A történeti pontosság nem felmentés. A túlzó számok, fiktív kínzóeszközök vagy összemosott korszakok kijavítása éppen azt segíti, hogy a tényleges felelősséget pontosan értsük: miként tett egy jogilag szervezett rendszer büntethetővé vallási meggyőződéseket.

• • •

HÁTTÉRGYÁR

Felhasznált és ajánlott irodalom

A jelen kötet több, egymástól eltérő megközelítésű szakmunka önálló szintézise. A szerzők között vannak intézmény-, jog-, társadalom-, vallás- és mikrotörténeti megközelítések képviselői; következtetéseik nem minden kérdésben azonosak. A könyv éppen ezért nem próbál mesterségesen teljes egyetértést teremteni közöttük.

Audisio, Gabriel: *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c.1170–c.1570*. Cambridge University Press, 1999.

A valdensek hosszú fennmaradásának, földalatti hálózatainak, prédikációs gyakorlatának és reformáció kori átalakulásának fő forrása a 20–21. fejezetben.

Barber, Malcolm: *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages*. Routledge, 2013-as kiadás.

A kathar mozgalom dél-franciaországi társadalmi és politikai közegének, tanításainak és üldözésének egyik fő szintézise. Különösen a 9–13. fejezetekhez használt háttér.

Black, Christopher F.: *The Italian Inquisition*. Yale University Press, 2009.

A római és itáliai inkvizíció szervezetének, helyi változatainak, pergyakorlatának és cenzúrájának részletes feldolgozása. A 32–34. fejezetek egyik fő alapja.

Burrows, Virginia: *The Making of a Heretic: Gender, Authority, and the Priscillianist Controversy*. University of California Press, 1995.

Priscillianus történetét nem pusztán hittani vitaként, hanem tekintély-, nemi és retorikai konfliktusként értelmezi. A 4. fejezet fő szakirodalmi ellenpontja.

Gregory, Brad S.: *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Harvard University Press, 1999.

A reformáció korának protestáns, anabaptista és katolikus mártíriumait közös vallási világban vizsgálja. A 26–29. fejezetekhez különösen fontos.

Kamen, Henry: *The Spanish Inquisition: A Historical Revision*. 4. kiadás, Yale University Press, 2014.

A spanyol inkvizícióról kialakult hagyományos kép revíziójának egyik legismertebb összefoglalása. A 30–31. fejezet historiográfiai háttéréhez szolgál.

Lambert, Malcolm: *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. 3. kiadás, Blackwell, 2002.

A középkori eretnekmozgalmak nagy ívű történetének egyik alpműve. A valdensek, katharok, spirituális ferencesek, lollardok és husziták közötti összefüggésekhez a kötet egyik fő gerince.

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village, 1294–1324*. Penguin, 2013-as kiadás.

Jacques Fournier inkvizíciós jegyzőkönyvei alapján rekonstruálja egy pireneusi falu mindennapi világát. A 19. fejezet mikrotörténeti alapja; használatakor fontos figyelembe venni, hogy a források kihallgatási helyzetben keletkeztek.

Levack, Brian P.: *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. 4. kiadás, Routledge, 2015.

A kora újkori boszorkányüldözések többtényezős magyarázatának, földrajzi különbségeinek, becsült nagyságrendjének és hanyatlásának fő forrása a 35–37. fejezetben.

Moore, R. I.: *The Formation of a Persecuting Society: Authority and Deviance in Western Europe 950–1250*. 2. kiadás, Blackwell, 2007.

Nagy hatású tézise szerint a 11–13. századi Európában az intézményes üldözés új szerkezete alakult ki, amely

többféle marginalizált csoportra irányult. A 6. fejezet ezt értelmező modellként, nem vitathatatlan tényként használja.

Oberste, Jörg: Ketzerei und Inquisition im Mittelalter. 2., bibliográfiailag frissített kiadás, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012.

A középkori eretnekség, a pápai inkvizíció, az eljárási rend és a késő középkori mozgalmak tömör, modern összefoglalása. A kötet egészének egyik legfontosabb szakmai gerince.

Quensel, Stephan: Ketzer, Kreuzzüge, Inquisition: Die Vernichtung der Katharer. Springer VS, 2017.

A katharok elleni fellépést társadalmi, jogi és erőszak történeti összefüggésben vizsgálja. A dél-franciaországi keresztes háború és az inkvizíció kapcsolatának kiegészítő forrása.

SPIEGEL Geschichte, 2023/3: Im Namen Gottes. Verfolgt, verurteilt, verbrannt: Wie die Kirche Abtrünnige jagte. SPIEGEL-Verlag, Hamburg, 2023.

A kötet egyik kiindulópontja. A tematikus szám Priscillianus, Marburgi Konrád, a katharok, Jeanne d'Arc, Luther, Szervét Mihály, Bruno és Galilei, a boszorkányüldözés, Darwin, a felszabadítási teológia, a

valdensek és az eretnekfogalom modern utóéletének történeteit kapcsolja össze. A jelen könyv nem követi a magazin fejezetsorrendjét, és nem annak fordítása.

• • •

HÁTTÉRGYÁR

Forráskezelési és szerkesztési megjegyzés

A könyv szándékosan különválaszt három szintet: a történeti eseményt, a korabeli vádat és a későbbi értelmezést. Ez különösen fontos az eretnekmozgalmaknál, mert sok esetben az üldözöttek saját iratai csak töredékesen maradtak fenn, miközben róluk nagy mennyiségű ellenséges egyházi forrás készült. Az inkvizíciós jegyzőkönyv rendkívül részletes lehet, de nem semleges hangfelvétel: kérdések, fordítások, jegyzői összefoglalások és hatalmi helyzet alakította.

A katharok esetében ezért a kötet nem kezeli bizonyítottan, hogy minden, forrásokban „katharnak” nevezett csoport egységes nemzetközi ellenegyház része lett volna. A modern kutatásban erről élénk vita folyik. Ugyanígy a bogumil-kathar kapcsolatot sem egyszerű leszármazási láncként mutatja be.

A középkori inkvizíció jogtörténeti újításainak említése nem erkölcsi felmentés. Az, hogy az inkvizitórius vizsgálat bizonyos korábbi istenítéleteknél racionálisabb bizonyítási formát hozott, összeegyeztethető azzal a ténnyel, hogy ugyanazt az eljárást vallási eltérés büntetésére használták.

A spanyol inkvizícióról szóló részek tudatosan kerülnek a két szélsőséget: a „fekete legenda” számszerű és képi túlzásait, valamint azt a modern apologetikus következtetést, hogy a túlzások cáfolata az intézmény ártalmatlanságát bizonyítaná. A szervezett vallási kényszer, vagyonelkobzás, fogva tartás, kínzás és halálos ítélet történeti valóság marad akkor is, ha gyakoriságuk korszakonként eltérő volt.

A boszorkányüldözés fejezetei Levack többtényezős megközelítését követik. A könyv nem vezet le tömeges üldözést egyetlen okból – sem misogíniából, sem klímaváltozásból, sem vallási fanatizmusból, sem a Malleus Maleficarum megjelenéséből. Ezek a tényezők különböző helyeken és időpontokban más súllyal kapcsolódtak össze.

Darwin esetében a kötet nem állítja, hogy az evolúció „cáfolta Istent” vagy egyszerűen „megcáfolta a teremtést”. A természettudományos elmélet az élővilág változására adott mechanizmust; a teológiai következmények az értelmezés szintjén jelentek meg. A 19–20. századi keresztény reakciók sokfélék voltak.

A modern felszabadítási teológia és a Hittani Kongregáció konfliktusait a könyv nem nevezi a középkori inkvizíció egyszerű folytatásának. Az intézménytörténeti folytonosság mellett a jogi és politikai környezet radikálisan különbözik: a modern egyházi fegyelmi

intézkedés nem azonos a világi kényszerrel és testi büntetéssel.

A kötet egyetlen forrásból sem vesz át hosszabb szövegrészeket. A szerkezet, fejezetek, értelmezési hangsúlyok és megfogalmazás önálló magyar szintézis. Ahol a szakirodalomban vita van, a szöveg igyekszik megőrizni a bizonyosság különböző szintjeit, és nem alakítja egyetlen látványos narratívává az egymással versengő rekonstrukciókat.

A kézirat lezárásának időpontja: 2026. augusztus 10.

Vége